

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	3
'Aho	Tusite, 18 Me 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula & 'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisita Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Ātakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

'Eiki Minisita Fefakatau'aki

Hon. Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA ‘O
TONGA**

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
03/2021
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O
TONGA**

*‘Aho: Tusite 18 Me, 2021
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Fuakava’i ‘o e Minisita Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika
Fika 03	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 05	:	Lipooti Fika 01/2021 – Komiti Fili ki he Tali ‘o e To Folofola
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Lotu	8
Fakafuakava'i Minisita Fefakatau'aki fo'ou.....	8
Ui 'a e Fale	9
Poaki	10
Me'a 'a e 'Eiki Sea	10
Fakamālō'ia ngaahi ngāue Pule'anga ke makatu'unga hao Tonga mei he KOVITI-19	10
Tokanga mavahe ki he houhau Tu'i ki he fakahoko fatongia Fale Alea mo e Pule'anga.....	10
Tokanga ke foki ki he 'asenita e Fale.....	11
Fiema'u fai ha ngāue Fale Alea ki he ngaahi fekau mei he Tu'i ka 'oku nounou taimi	11
Tu'utu'uni tapu ke mama ki tu'a Tali Tō Folofola kimu'a pea a'u ki he Tu'i.....	12
Fokotu'u ke fakalotofale hono alea'i Tali e Tō folofola	12
Fokotu'u ke toki tāmāte'i feme'a'aki Fale Alea he Tali Tō Folofola 'oka fiema'u.....	12
Fokotu'u 'e faingata'a ke tāmāte'i pea fakamo'ui fakamafola Tali Tō Folofola.....	13
Fokotu'u ke fakalotofale alea'i Tali Tō Folofola kae tomu'a a'u tali ki he Tu'i	13
Fokotu'u ke ngāue'aki founa ne 'osi tali he kuohili ko e 'ikai fakamafola Tali Tō Folofola .	14
Fakamanatu mai ko e 'i Fale Alea kau Mēmipa ma'a e kakai e fonua	14
Taukave kei ma'u pē 'ata ki tu'a ngāue Fale Alea 'oka ta'ofi fakamafola Tali Tō folofola	15
Pālōti'i 'o tali ke fakalotofale pē alea'i Tali Tō Folofola.....	15
Talateu 'o e Lipooti fika 1/2021 Kōmiti Fili kī he Tali Tō Folofola	16
1.Founa ke fakahoko'aki 'a e tali ki he tō folofolá.	17
ii. Ngaahi fakataha 'a e komiti.	17
iii. Ko e ngaahi kaveinga pau 'oku hā mei he tō folofolá.	18
(IV) Ko e kakano 'o e tali ki he Tō Folofola.....	19
Konga 2: Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u.....	19
Lipooti 'a e Sea Kōmiti Fili Tali Tō Folofola	20
Tui na'e makehe Tō Folofola pea tonu ke makehe mo e Tali Tō Folofola.....	21
Kole ke tali Tali Tō Folofola kae tuku patiseti mo hono mata'ifika ke toki alea'i	21
Ngaahi tukupā fokotu'u mai 'e Tongatapu 9 ke faka'asi he Tali Folofola	22

‘Ikai taau e Tali Folofola mo e Tō Folofola e houhau ‘o ha Hau.....	23
Fokotu’u ke faka’asi he Tali Tō Folofola ke fakafisi e Palēmia	23
Ta’emo’oni tukuaki’i Palēmia he ‘oku te’eki fakahū ha fakamatala fakata’u Pule’anga ki he Tu’i.....	24
Fakatonutonu ‘ikai tonu tukuaki’i Palēmia he ‘oku te’eki ai ha’ane fakamatala fakata’u.....	25
Fokotu’u ‘e ‘ikai ha Tali Tō Folofola ‘e ma’olunga ange ka ko e ‘oatu tohi fakafisi e Palēmia	26
Fokotu’u kau kole fakamolemole & mo e fakafisi Palēmia ke fakakau he Tali Folofola.....	27
Fiema’u ke hangatonu ‘aupito hono tali e Tō Folofola.....	27
Fakatonutonu <i>Lord</i> Tu’i’āfitu ki he palakalafi 2 e Tali Folofola	28
Fakatonutonu ki he palakalafi 3 e Tali Folofola	28
Fakatonutonu ki he palakalafi 4 e Tali Folofola	28
Mahu’inga ke kāfataha e Fale Alea mo e Pule’anga ‘i he tali e Tali Tō Folofola	29
Fokotu’u ke pālōti’i e Tali Tō Folofola pea ka ‘ikai tali pea fili ha komiti fo’ou.....	29
Poupou ki he ngaahi fakatonutonu <i>Lord</i> Tu’i’āfitu ke nounou, hangatonu mo mahino e Tali Folofola	30
Fokotu’u ‘e tuha ha Tali Folofola ki he ta’efiemālie Tu’i ke fakakau ke fakafisi Palēmia	31
‘Ikai ha mafai ‘e taha e Tohi Tali Folofola ke fakafisi e Palēmia.....	32
Fiefia hanga he Tō Folofola Tu’i tofa mai ha hala fo’ou ki he ngāue Fale Alea	33
Fokotu’u ke fakakau he Tali Folofola e palani ngāue ke a’usia ngāue ke fai.....	35
Kole ke tali mu’a fakatonutonu ki he Tali Tō Folofola he ‘oku toe pē uike 3 ke alea’i Patiseti	36
Tokanga ke taau mo fakapotopoto ngaahi fokotu’u fai ki he Tali Folofola.....	36
Fokotu’u na’a lava Pule’anga fai ha ngāue ki he fiema’u he Tō Folofola fekau’aki mo e Poate ‘Uhila.....	37
Fokotu’u ki ha hū louifi e Fale Alea ki he Fale Tu’i.....	40
Fokotu’u ke fai mo tali Tali Folofola mei he Kōmiti Tali Folofola.....	40
Fakatonutonu fakakupukupu e kupu 1 Tali Folofola	42
Poupou’i pea alea’i fakakupukupu kupu hono 2 Tali Folofola.....	43
Alea’i kupu 3 e Tali Folofola pea tali ‘o poupou’i.....	43
Alea’i pea poupou’i kupu 4 & 5 e Tali Folofola	43
Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga ke nounou & fakalukufua e Tali Tō Folofola ‘.....	44

Taukave Tongatapu 9 fiema’u e palani ngāue ke faka’asi he Tali Folofola	45
Fokotu’u to’o ‘Oku kae fakahū e ‘E ke ‘oua tukuhifo Tō Folofola Tu’i	46
Tokanga ke fakalukufua tali he ‘oku ‘ikai ha taha ki he kaha’u pea iku toe lohiaki’i Tu’i	47
Fokotu’u ko e tali faka’ofa’ofa tahá ke fakahoko ki he Tu’i ‘oku fakafisi kotoa e Fale kae fai ha fili fo’ou.....	48
Fokotu’u ke paloti’i e Tali Folofola ‘a e Kōmiti mo hono ngaahi fakatonutonu	48
Tokanga ki he ngaue’aki lea ko e kāfataha ‘o fakafelave’i mo e fatongia e Fale Alea mo e Pule’anga.....	49
‘Ikai tui Minisita Polisi ‘oku kāfataha Fale Alea mo e Pule’anga	49
Alea’i ‘o poupou’i e kupu 5 e Tali Tō Folofola	51
Alea’i kupu 6 e Tali Tō Folofola.....	51
Fokotu’u Ha’apai 13 fakafoki ‘ene fokotu’u ki he hū louifi pea ke tali Tali Folofola.....	51
Alea’i kupu ki he talamonū ki he Tu’i	52
Lau Tohi Tali Folofola	52
Fakatonutonu ki he palakalafi 3	53
Fokotu’u me’a kotoa atu kau Mēmipa ki he Tu’i kole ke nau fakafisi kae fai ha fili fo’ou	53
Fokotu’u ke fakafisi Tongatapu 1 kae hoko atu ngāue’i he Fale ‘a e finangalo Tu’i	54
Fokotu’u lava kotoa atu kau Mēmipa ‘ave Tali Tō Folofola	55
Pāloti’i ‘o tali ‘a e Fokotu’u 1, 2 & ngaahi fakatonutonu mo e Fokotu’u fika 3	56
Fakamālō’ia e tali e Tali To Folofola e Kōmiti.....	56
Poupou ke o kotoa kau Mēmipa ‘ave Tali Tō Folofola pea mo e hū louifi	57
Poupou ke o kotoa kau Mēmipa hū louifi ki he Tu’i	57
Poupou ki he fokotu’u lava kotoa kau Mēmipa ki he Tu’i mo e fakapangai ‘o fakatu’uta.....	58
Tokanga ki he fakatapatapai he KOVITI pea ke me'a pē Sea & Palēmia ‘ave Tali Folofola ..	58
Poupou ke me’a pē Sea mo e Palēmia ‘ave Tali To Folofola	59
Poupou me’a pē Sea Fale Alea & Palēmia ‘ave Tali Folofola mo fefolofolai mo e Tu’i ki he palani ngāue Fale Alea	59
‘Ikai fakapotopoto ke hū kotoa kau Mēmipa ki loto he ‘ikai ke tali ia	59
Fokotu’u e Sea Kōmiti ke kau he ‘ave Tali Folofola	60
‘Ikai tui Tongatapu 9 ki he fakapangai mo e hū louifi.....	60
Fakafoki e fokotu’u ki he fakapangai.....	60
Kelesi.....	61

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tūsite, 18 Mē, 2021

Taimi: 10.00 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he 'Eiki Palēmiá, Fakafofonga 'o Tongatapu 10 ke ne tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

(*Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Palēmiá e lotú.*)

<002>

Taimi: 1005-1010

(hoko atu 'a e lotu...)

<005>

Taimi: 1010-1015

(*Hoko atu 'a e lotu*)

<007>

Taimi: 1015-1020

Fakafuakava'i Minisita Fefakatau'aki fo'ou

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni ni Hou'eiki. Kimu'a pea tau hoko atu ki he fika 3 'etau 'asenitá te u kole atu ki he Kalake Pulé ke kātaki 'o fuakava'i mai 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakalaka Faka'ekonōmika.

Kalake Pule : 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Ngaahi Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, kātaki ka ke angimui mai ke fakahoko ho'o fuakava 'i he 'ao 'o e Fale Aleá 'o fakatatau ki he kupu 83 'o e Konisitūtone 'o Tongá:

'Oku ou fuakavá ni,

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'Oku ou fuakavá ni,

Kalake Pule: 'I he 'ao 'o e 'Otuá,

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'I he 'ao 'o e 'Otuá

Kalake Pule: T e u fai talangofua mo'oni

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Te u fai talangofua mo'oni

Kalake Pule: ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI

Kalake Pule: ko e Tu'i totonu 'o Tongá.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki ko e Tu'i totonu 'o Tongá.

Kalake Pule: Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa

Kalake Pule: 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga Tongá,

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga Tongá,

Kalake Pule: pea fai 'a e ngāue 'i he'eku Potungāué,

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: pea fai 'a e ngāue 'i he'eku Potungāué,

Kalake Pule: ki he ngata'anga 'o 'eku mafaí,

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: : ki he ngata'anga 'o 'eku mafaí,

Kalake Pule: koe'uhi ko e lelei 'a e Tu'í mo e Pule'angá ni.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: koe'uhi ko e lelei 'a e Tu'í mo e Pule'angá ni.

Kalake Pule: Ko au Tatafu Moeaki.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Ko au Tatafu Moeaki.

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘a 'Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni ko e ‘aho Tusite 18 ‘o Mē 2021.

(na'e lele heni 'a e taliui Hou'eiki Mēmipa ...)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... ka u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afí, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Sione Vuna Fa’otusia.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliuí. Ko e poaki ‘oku ma’u hení ko e, ‘oku poaki mai e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí mo e Takimamatá. Ma’u mo e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní, Ngaahi Vao’akaú mo e Toutaí. Ma’u mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tongá Tama Tu’í, Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauní kae ‘uma’ā hou’eiki e fonuá. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá. Tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

Hou’eiki mou mea’i pē ko ‘etau ‘asenitá ‘oku nounou he pongipongi ni. Ko e Lipooti Fika 1/2020 mei he Komiti Fili ki he Tali e Tō Folofolá. Ka kimu’a pea tau hoko atu ki he lipooti mei he Komiti Fili ko ení ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku ou fie fakamanatu atu Hou’eiki koe’uhí ko e mafatukituki ‘a e Tō Folofola mei he Taloní ki hono huufi ‘o e to’u Fale Alea ki he ta’u ní.

Fakamālō’ia ngaahi ngāue Pule’anga ke makatu’unga hao Tonga mei he KOVITI-19

‘Uluakí pē Hou’eiki ko u fie fakamālō atu ki he Pule’angá ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahokó. ‘Oku kei malu pē ‘a Tonga ni pea ‘oku tau hao mei he mahaki faka’auha ko e KOVITI-19. Pea ko u fakamālō atu ki he Potungāue Mo’uí pehē foki ki he kau toketā, kau *front liner* ko hono pukepuke mai ‘a e mo’uí ‘etau fonuá ‘o a’u mai ki he ta’u hono 2 eni ‘a e *pandemic* KOVITI-19.

Tokanga mavahe ki he houhau Tu’i ki he fakahoko fatongia Fale Alea mo e Pule’anga

Kae kehe hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’i Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e ta’efiemālie mei he Taloní na’e fakahā mai he Tō Folofola ‘Ene ‘Afíó, ‘o fakakaungatonu eni ki he ngāue ‘a e Fale ni pehē foki ki he Pule’angá. ‘A ia ‘oku tataki ai e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Sea e Fale Aleá. Ka ‘oku

kaungatonu e me'a ko ení ki he Hou'eiki Mēmipa kotoa pē 'i he Fale 'Eiki ni. Koe'uhí ko e mafatukituki e fekaú 'oku fakamanatu mai he'etau fuakava ko ē ki he Falé 'a ia ko eni kuo fakahoko he 'Eiki Minisitā fo'ou kuo fakanofó. **'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otuá te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga.**

'Uluaki sētesi pē ia Hou'eiki. Fehu'i 'uluakí. 'Oku tau talangofua ki he 'Ene 'Afió ko e Tu'i 'o Tonga? Hou'eiki 'oku mahino pē 'oku 'i ai e ngaahi tui fakafo'ituitui 'oku 'i ai pea mo e ngaahi fungavaka ...

<002>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ...kehekehe, pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi paati, 'oku 'i ai mo e ngaahi tafa'aki mo e 'ū tepile. Ka ko e taimi ko ē 'oku mou me'a mai ki he Fale 'Eiki ni 'oku tau hoko pē ko e Fale 'e taha.

Tokanga ke foki ki he 'asenita e Fale

Lord Tu'ivakanō: Sea tapu pē mo e Feitu'una, kole pē mu'a ke fakatonutonu atu pē, kuo mahino 'a e Tō Folofola ka koe'uhí ko 'etau 'asenita, ko e tali e Folofola. Pea kātaki fakamolemole pē, 'oku ou tui kuo 'osi mahino ki he tu'unga mātu'a ni 'i he Fale Alea 'o Tonga 'a e Tō Folofola. Pea kapau 'oku 'ikai ke fiamālie 'a e Feitu'una, pea ke kātaki fakamolemole pē ka tau hoko atu mu'a ki he'etau tali Folofola, he ko e kakano 'o e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai, 'oku 'ohake 'i he tali he ngāue 'a e komiti, mālō.

Fiema'u fai ha ngāue Fale Alea ki he ngaahi fekau mei he Tu'i ka 'oku nounou taimi

'Eiki Sea: Faka'apa'apa atu ki he 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu 1, 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a mai ki ai. Ka ko 'eku fatongia eni ko e Sea na'e fili 'e he Hou'eiki Mēmipa, pea 'oku fiema'u ke 'i ai ha'aku lau ki he me'a ko eni he 'oku fie kaungatonu ia mo 'eku tataki 'o e Fale 'Eiki ni. Mahino pē ko e kaveinga ngāue ko eni 'oku 'i he 'elito ia 'o e lipooti, kae 'ikai lava ke u fakalongolongo pē hili ko ia 'oku houhau 'a 'Ene 'Afió.

Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku fiema'u ke taimi, toe pē ngaahi mähina 'e 2 pē 3 pea tau mātuku atu ko e teuteu ki he fili 'i Nōvema. Ko e fu'u ngāue lahi 'oku tuku mai ke tau fakakakato 'i he ki'i taimi nounou ko eni, kau ai hono paasi 'a e patiseti 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku kaunga tonu ki he ngāue ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko. Ka ko 'eku faka'uto'uta atu eni Hou'eiki ke mou manatu'i 'a 'etau fuakava 'i he taimi 'oku tau feme'a'aki ai 'i he 'asenita 'a e Fale ni.

'Oku fu'u lahi faufaua 'a e 'ū me'a ia ke tau talanoa ki ai, ka ko e kongā lahi e ngāue ko eni kuo 'osi fakakakato 'e he Komiti Fili 'aki 'enau fengāue'aki pea mo e Pule'anga ke 'omi ha tali ke mou me'a ki ai, ke fakahoko 'i he'etau 'asenita fika 5.

Tu'utu'uni tapu ke mama ki tu'a Tali Tō Folofola kimu'a pea a'u ki he Tu'i

Hou'eiki kimu'a pea u kole ki he kalake ke ne lau mai 'a e lipooti, 'oku ou fie fakamanatu atu ko e fo'i tohi 'i he *appendix* fika 2, ko e tohi ia ke fakahoko ki he 'Ene 'Afio ko e tali 'a e Tō Folofola mei he Fale ni, 'oku 'ikai fiema'u ke 'ata atu ki tu'a 'a e ngaahi 'elito 'i loto 'i he tohi, kae 'oleva kuo fakahoko e tohi ki he feitu'u totonu 'oku fiema'u ke 'ave ki ai.

Ko ia Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou tokanga 'i he taimi 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ke 'oua te mou lau mai 'a e tohi tali Folofola. Pea 'o kapau 'oku ongo'i 'e he Hou'eiki mēmipa 'oku fiema'u ke nau toe feme'a'aki toe loloto ange 'o hā tonu ki he ngaahi me'a kuo 'osi hiki 'uli'uli mo hinehina 'i he tohi, pea mou kātaki 'o fakatokanga'i mai kae tamate'i 'a 'etau *live* mo e lētiō, ke tau'atāina ho'omou feme'a'aki. 'A ia te u faka'atā pē ke tukuange kae 'oleva kuo mou fakatokanga mai 'oku 'i ai e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Eiki Sea: ... 'isiū 'oku mou fie feme'a'aki ki ai pea ko e toki taimi pē ia te u fakatokanga ange ai ki he Kalake ke ne hanga 'o tamate'i fakataimi. 'A ia 'oku ou fie fakamahino'i pē Hou'eiki ko e 'ata kitu'a 'oku mahu'inga e ngāue 'i he Fale ka koe'uhí ko e taimi ko 'etau ngāue pē eni ki he tohi fakahoko e ngāue ki he 'Ene 'Afio pea toki 'atā leva kitu'a e ngaahi feme'a'aki hono ngāue'i e tohi. Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Fokotu'u ke fakalotofale hono alea'i Tali e Tō folofola

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tau fakafeta'i pē mo e lotu lelei 'a e 'Eiki Palēmia fakalaumālie lelei 'a e Feitu'una. 'Oku ou fokotu'u atu pē mu'a ki he Feitu'una ke tau fakalotofale pē 'uhinga ke tau'atāina e feme'a'aki 'i he tali e Tō Folofola hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Feitu'una 'oku mafatukituki 'aupito hangē ko e laumālie ne ke me'a'aki 'a e 'uhinga 'a e tali 'a e Fale ni ki he Tu'i 'o Tonga. 'Oku ou fokotu'u atu pē au ke 'oua mu'a ...ke tamate'i 'a e ngaahi ongoongo kitu'a kae 'atā pē ke tau fakalotofale pē 'i hono fai e fakatonutonu mo fakakakato e tali e Folofola. Mo'oni pē 'uhinga fakamāmanilahi ia 'o e ho'ata kitu'a ka ko e tali e Tō Folofola ni kapau 'e tukuange ke hoko atu e feme'a'aki ho Fale pea tāmāte'i 'e toe lahi ange ai 'a e hoha'a ia mei tu'a ki he tau'atāina 'a e alea'i ho Fale 'a e tali kakato ko eni ki he Tō Folofola pehē ke mālōlō 'osi pē 'a e fakamafola he'eku fokotu'u, pea 'oku ou kole fakamolemole ki he media kae tukuange ki ho Fale ke fai ha feme'a'aki kakato ki he motu'a ni 'oku te'eki ke u fiemālie au ki he tali e Tō Folofola 'a hono ngaahi lea kuo fokotu'u, kae tukuange mu'a ke tau tau'atāina pē kae toki me'a pē fonua mo e kakai he taimi 'oku tali ai 'a e fakafoki mai mei Taloni e Tali Folofola 'a hono lau e Tali Folofola ko ia pē Sea 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni fokotu'u atu pē ki he Feitu'una mālō 'aupito e ma'u taimi mālō.

Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ē mei he Fakafofonga Nōpele Vava'u ki he founa 'etau ngāue 'i ai ha pou pou ki he'ene fokotu'u? Tongatapu 1.

Fokotu'u ke toki tāmāte'i feme'a'aki Fale Alea he Tali Tō Folofola 'oka fiema'u

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea Fale Alea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki ko e fie fakaongo atu pē Sea

'a e le'ō 'a e motu'a ni. 'Oku ou faka'amu pē ke tukuange pē mu'a ke tau'atāina 'a e ongoongo ke a'u kitu'a ki he kakai 'o e fonua kae hangē ko e me'a na'e fokotu'u he 'Eiki Nōpele 'anenai ka 'i ai pē ha me'a 'oku lave ai ki he kakano 'o e Tō Folofola 'a e kakano 'o e tali pea toki tamate'i pē ko e anga pē ia 'o e fakakaukau mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e fokotu'u eni 'oku ua. Ko e fokotu'u mei Tongatapu 1 ke toki tamate'i pē 'o kapau 'oku fiema'u mo e fokotu'u mei he 'Eiki Nōpele Vava'u ke tau kamata pē mei he kamata hono tamate'i 'a ia ko hono toloi hono tukuatu kitu'a 'a e feme'a'aki kae 'oleva kuo fakakakato e ngāue. Fakafofonga Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u 'e faingata'a ke tāmata'i pea fakamo'ui fakamafola Tali Tō Folofola

Lord Tu'iha'angana: Mālō e ma'u faingamālie Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Ko e ki'i fakahoha'a atu 'Eiki Sea tatau pē ki he motu'a ni, ka ko e 'uhinga pē ke ke mea'i lelei pē hangē ko ho'o tu'utu'uni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u kehekehe ia kapau 'oku ke pehē, he ko e poini pē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia 'aki 'a e 'uhinga na'e ngāue'aki he ta'u kuo 'osi ka na'e 'osi fakahoko pē ia na'e 'ikai ke fakamafola ia mahalo ko e ta'u kuo 'osi mo e ta'u kimu'a atu ko 'eku ma'u pē ko e ta'u kuo'osi na'e 'ikai ke... 'aki pē 'uhinga ko e pehē ke a'u tuku ke toki a'u ki he 'Ene 'Afio 'a e tohi kae toki, 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha ... ko e kakano ia 'a e tohi 'oku mahino pē ia 'oku ...ka ko e fakaava pē, 'e faingata'a ia ke tau to'oto'o pē ko 'ene a'u pē ki ha lave ki he kupu 'o e tohi pea *off*. ko e 'uhinga Sea fu'u *note* ko eni hoku kaungā'api ke fakatonutonu ko ē ki he Tali Folofola ko eni 'oku ne hikihiki hifo ko eni ko e kamata pē 'oku ne lau 'e ia 'a e palakalafi 'uluaki lau mo e ua, ko u sio hifo kātoa e 'ū palakalafi te ne lau 'e ia mo fakatonutonu, ka ko u tokoni atu pē ki ho'o tu'utu'uni. 'Oku ta'emaau ia ka tau a'u ki ha fo'i kupu pea tau tamate'i e me'a pea tau ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'iha'angana : ...pea toe lahi ange ai 'a e ta'emahinó he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia he tohí, ka ko e laumālié ke a'u ki he 'Ene 'Afio pea toki tuku atu ki he kakai. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fokotu'u ke fakalotofale alea'i Tali Tō Folofola kae tomu'a a'u tali ki he Tu'i

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia, pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé pea pehē ki hoku kaungā Fakafofongá 'Eiki Sea. Ko e tu'u hake pē 'a e motu'á ni ko hono 'uhingá pē ke fakama'ala'ala atu he mahino kuo 2 'a e fokotu'ú. Kae fakamahino mu'a 'a e feitu'u ko ē mo e 'uhinga 'a e feitu'u te mau pāloti ki ai Sea. Pea 'oku ou kau au 'i he poupu Sea, 'e lelei ange ke tāmata'i 'a e letiō ka tau fakalotofale. Ko hono 'uhingá pē Sea ko e natula 'o ha faitohi ki ha taha 'oku 'aonga ia ke 'uluaki 'ave ki he tokotaha ko iá. Kapau leva 'e faitohi mai ha taha kia kita ka 'oku 'osi lau ia he letiō fanongo kātoa ki ai 'a Tongá ni, 'o a'u mai ia kuo sekeniheni, 'oku 'i ai pē 'ete ongo'i 'oku mole 'a e faka'apa'apa'ia pē ngeia. Ko e natula 'o e

Tali Folofola 'o e ta'ú ni 'oku makehe hangē ko e me'a 'a e Feitu'una, pea 'oku pelepelengesi. Pea ko e feme'a'aki ia 'e fai ko ē 'i he Tali Folofolá 'Eiki Sea hangatonu kātoa pē ia ki he kakano 'o e Tali Folofolá. Pea 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke ta'ofi 'aupito ia mei hotau kakaí. 'Oku 'uhinga pē ia ke 'uluaki a'u ki Palasi ko e tohí ia ki ai, pea ko 'ene 'osi ko iá pea toki tukuange ki he kakai 'o e fonuá. He 'oku pelepelengesi eni Sea, he ko 'ene kamata pē feme'a'akí, ko 'ene hangatonu ia ki he kakano ko e Tali Folofola. Pea 'e lau ia pea 'e *on* pea 'e *off* pea *on* pea *off* 'oku lelei ange pē ia Sea, he 'oku miniti pē foki 'a e fakatahá ni. Pea tukuange ma'u 'a e me'a 'e 2, faka'apa'apa'i 'a e feitu'u 'oku 'ave ki ai 'a e tohí ki Palasi. Ua, faka'apa'apa'i 'a e tau'atāina 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau tau'atāina ke nau me'a malanga tau'atāina kakato, he ko e Tali Folofola eni ia 'oku natula kehe 'oku pelepelengesi hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'una. Pea mole-ke-mama'o ke pehē 'oku tau tāpuni 'a e matapā ke 'ata kitu'a. Ko 'ene 'osi pē 'a e 'uluaki a'u ki he feitu'u 'oku 'ave ki aí, Pea tukuange leva ia ki he kakai 'o e fonuá, kehe pē 'oku 'uluaki faka'apa'apa'i 'a e Taloní, ko e talí ke 'ave ke mu'omu'a ki he Taloní. Fokotu'u atu ia Sea mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Fokotu'u ke ngāue'aki founa ne 'osi tali he kuohili ko e 'ikai fakamafola Tali Tō Folofola

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. 'Eiki Sea ko 'etau fa'u ko ē hangē ko e fakalelei'i 'etau Konisitūtoné, ngaahi laó, kuo pau ke tau sio ki he kuohilí 'omai ki he lolotongá ni pea tau sio 'aki ki he kaha'ú. Pea tau fakatonutonu ki ai, 'a 'etau founa te tau ngāue ki aí. Ko e founa ko ē 'Eiki Sea na'e ngāue mai 'aki 'e he Falé ni, mei he kuohilí, ne 'osi tali 'e he Falé ni, 'a e founa ko ia ko e 'ikai fakamafola 'a e ngāue ki he Tali Folofolá. Pea 'oku ou tui ko e founa ia ke tau vakai ki ai pea tau hokohoko atu ai. 'Oua te tau nga'unu holó he te tau mamulu. Tau foki 'Eiki Sea pea 'oku ou fokotu'u atu, tau foki ki he founa ko iá. Fakangata 'a e fakamafolá kae feme'a'aki 'a e Falé pea 'ave 'a e talí pea toki hoko atu mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Fakamanatu mai ko e 'i Fale Alea kau Mēmipa ma'a e kakai e fonua

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole kimu'a pea tau pālotí ko u fie fakamanatu pē au ia. Mahino pē e founá, ka 'oku totonu pē ke mahino ko 'etau 'i hení ma'a e kakai 'o e fonuá 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'uhinga kehe. Ko e 'oatu pē 'eku fakakaukau Sea, ko e me'a pē 'a e Falé ni ke toki faitu'utu'uni.

<008>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Pohiva: ... mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 2?

Taukave kei ma'u pē 'ata ki tu'a ngāue Fale Alea 'oka ta'ofi fakamafola Tali Tō folofola

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'una Sea. Ko 'eku tñaki atu pē au Sea koe'uhí ko e telia pē na'a faifai ka fakafehu'ia 'a e 'ata ki tu'a, ko 'etau feme'a'aki ko eni Sea 'e miniti 'o hangē ko e angamaheni. 'A ia ko e 'osi pē ko ē feme'a'aki ko eni 'o e 'aho ni 'e tohi he Minití pea ko e Miniti e Fale ni 'oku 'atā ia ki he kakai 'a ia ko e 'ata ki tu'á 'oku kei 'i ai pē ia. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko hono ta'ofi 'o'ona ia 'a e *media* pea tau tu'usi ai 'e tautolu e kakai 'ikai ko e, ko e founa ngāue pē ia 'oku fokotu'u hake 'e he Hou'eiki koe'uhí ko e, ko e sio ki he pelepelengesi 'o e Tō Folofola pea mo e ngaahi kaveinga 'oku 'amanaki ke tau monomono ki he tali 'a e Feitu'una Sea pea mo e Falé ki he Hau 'o e fonuá, mālō.

Pāloti'i 'o tali ke fakalotofale pē alea'i Tali Tō Folofola

'Eiki Sea: Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele Vava'u kātaki fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Veivosa *Light of Life* Taka. Loto ki ai e toko 18. 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u ko eni mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u ko e fokotu'u ko eni Tongatapu 1 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai e toko 1, Siaosi Vailahi Pohiva pea mo Saia Ma'u Piukala. 'Ikai ke loto ki ai e toko 2 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kole atu ki he Kalake ke fakatokanga'i e tu'utu'uni e Fale Aleá. Hou'eiki ko e Lipooti Fika 1 'o e 2020 Komiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofolá. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū maí 'i ho'omou maau.

Lipooti Fika 1/2020 Komiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofolá

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Falé kae 'atā ke fakahoko 'a hono lau 'o e Lipooti mei he Komiti Fili 'a e Fale Aleá ki he Tali Tō Folofolá.

'Aho 17 'o Mē 2021.

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea,

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'una ‘a e Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ‘a ia na’e fokotu’u ‘e he Feitu'una ‘o fakatatau ki he Kupu 9 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘o fakafatongia ‘aki hono fatu ha tali ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘e he 'Ene ‘Afió ‘i he ‘aho 6 ‘o Mē 2021. Kuo maau e ngāue ‘a e komití pea ‘oku ou fakahū atu ia ke me’a ki ai e Feitu'una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,

Lord Tu’ivakanō
(*Sea ‘o e Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola*)

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e peesi fika tolu ki he fitu.

Talateu ‘o e Lipooti fika 1/2021 Kōmiti Fili kī he Tali Tō Folofola

Kalake Tēpile: Peesi 3. Talateu.

Talateu, ‘Oku fakahoko atu ‘i he Lipooti 1/2021 ‘a e Ola ‘o e Ngāue ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola (komiti) ‘a ia na’e fokotu’u ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he Kupu 9 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘o fakafatongia ‘aki hono fatu ha tali ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he 'Ene ‘Afió ‘i he ‘aho 6 ‘o Mē 2021. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘eni ‘o e komití:

Lord Tu’ivakanō - Sea
Lord Fakafanua
Lord Tu’iha’angana
Hon. Pohiva Tu’i’onetoa
Hon. Hu’akavameiliku
Hon. ‘Amelia Afuha’amango Tu’ipulotu
Lord Nuku

<009>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ... *Hon. Saia Ma’u Piukala, Hon. Losaline Ma’asi, Hon. Mateni Tapueluelu.*

Mēmipa Talifakí: *Lord Tu’i’āfitu mo Hon. Mo’ale Finau.*

Konga 1: Ola ‘o e ngāue ‘a e komití.

‘Oku ‘oatu ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e komití ‘i ha kongā lalahi ‘e 4.

- i. Founga ke fakahoko’aki ‘a e tali ki he Tō Folofolá.

- ii. Ko e ngaahi fakataha ‘a e komiti ‘a ia ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi faitu’utu’uni mo e hala fononga ‘o e ngāue na’e fakahoko ‘e he komiti.
- iii. Ko e ngaahi kaveinga pau ‘oku hā mei he Tō Folofolá.
- iv. Ko e kakano ‘o e tali ki he tō folofolá.

1.Founga ke fakahoko’aki ‘a e tali ki he tō folofolá.

Na’e ma’u he ‘Ofisi ‘o e Fale Aleá ha tatau ‘o ha Tohi Fakangāue (*Memorandum*) mei he Fakataha Tokoní ‘o e ‘aho 29 ‘o ‘Epeleli 2021. ‘Oku mahu’inga ‘a e tohi fakangāue ni he ‘oku ne tofa mai ha hala fo’ou ki he founga tali angamaheni ‘a e Falé ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he ta’u kotoa. ‘Oku hā mai ai ‘a e finangalo ‘a e Tama Tu’i ke toe ‘oatu ha tali mei he Fale Aleá kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ní ‘o fakahoko atu ai ha fakamatala kakato ange ‘o e ngaahi ngāue kuo lavá mei he ngāue kuo tofa mai ‘i he Tō folofolá. ‘I he’ene pehē na’e loto taha ai ‘a e komiti ke fokotu’u atu ki he Fale Aleá.

1. Ke fakahoko fakalukufua pē ‘a e tali ‘a e Fale Aleá ki he Tō Folofola. (Tali Fika 1)
2. Ke hokohoko atu pē ‘a e ngāue ‘a e komiti mo e Pule’angá mo e Fale Aleá ‘i hano tali ‘o e lipooti ni ke muimui’i hono ngāue’i ‘a e ngaahi fekau mei he Taloní.
3. Ke toki lipooti atu ki he ‘Ene ‘Afió kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ní ‘a e tali fika 2 ‘a ia ‘oku fakamahino pau ai ‘a e fakaikiiki ‘o e ngāue kuo lavá mei he ngāue kuo tofa mai mei he tō folofolá.

‘Oku makatu’unga ‘a e fokotu’u ni ‘i he tohi fakangāue na’e ‘omi mei he Fakataha Tokoní kae pehē foki ki hono fakapapu’i he ‘ikai toe hoko ‘a e me’a na’e folofola ki ai ‘a ‘Ene ‘Afió ‘a e ‘ikai ke fakahoko ‘e he Fale ni ha ngāue hili ‘a e ngaahi palōmesi mo e tali ki he Huufi ‘o e Fale Aleá ‘i he ta’u taki taha.

Ko ia ‘oku tui ‘a e komiti ko e hala fo’ou eni kuo tofa mei he Taloní ke toe maau mo ma’opo’opo pea tonu ange ai ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá mo e Pule’angá.

ii. Ngaahi fakataha ‘a e komiti.

Na’e kamata ‘a e fakataha ‘a e komiti ‘i he ‘aho 07 ‘o Mē, 2021 ‘o fakamahino ai ‘e he komiti kuo pau ke fai ha fengāue’aki vāofi mo e Pule’angá ke fakahoko ‘a hono tali ‘o e tō folofolá. Na’e tui ‘a e komiti ‘oku taau ke ui tahataha ‘a e kau ‘Ofisa Pule Ngāue ‘o e ngaahi potungāue fekau’aki ke fai ha talatalanoa mo ha femahino’aki ki he ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ke fakahokó mo ala fakahoko ‘e he potungāue takitaha ‘o fakatatau ki he Tō Folofola mei he Taloní. Na’e ‘oatu leva ha fakaafe mei he komiti ki he kau ‘Ofisa Pule Ngāue fekau’aki ke nau lava mai ‘i he ‘aho Mōnite 10 mo e ‘aho Tūsite 11 ‘o Mē 2021.

Na’e kau mai ki he fakataha ni ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāue mei he Potungāue Pa’anga, Potungāue Mo’uí, Potungāue Ako & Ako Ngāue, Potungāue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakaka Faka’ekonōmiká, Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá, Potungāue Polisi mo e Potungāue ki he Ngaahi Fakapule’anga mo e Kōvana ‘o e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tongá. Na’e tuku atu foki e faingamālie ki he kau ‘Ofisa Pule Ngāue ke fakahū mai ai ha’anau tali tohi ke tokoni ki he fatongia ‘o e komiti kimu’a ‘i he 4.30pm ‘o e ‘aho Tu’apulelulu ko hono 13 ‘o Mē, 2021.

Na'e kau leva 'a e kau sekelitali 'a e komiti ki hono fakamā'opo'opo 'o e lipooti pea fakahoko leva 'a e fakataha faka'osi 'a e komiti 'i he 'aho Mōnite 17 'o Mē 2021. Na'e tali ai 'e he komiti 'a e tatau fakaangaanga 'o e lipooti kae pehē foki ki hono fakalelei 'i 'o e Tali Tō Folofolá pea ko e lelei taha eni 'a e komiti 'oku 'oatu 'i he fakalahi 2.

iii. Ko e ngaahi kaveinga pau 'oku hā mei he tō folofolá.

Na'e 'i ai ha ngaahi kaveinga lalahi 'e 11 ne hā mai 'i he tō folofolá. 'A ia ko e;

1. 'Ikai ha ngāue makehe 'e fai ki he mo'ui lelei, akó mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua neongo hono taki atu e tokangá ki honau mahu ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... 'inga.

2. Ko e pole fakalilifu 'o e faito'o konatapu mo e hā mai 'oku si'isi'i pē te'eki ke 'i ai ha 'inasi 'e vahe'i makehe ki ai 'e he Fale Alea pē ko e Pule'anga.
3. Fehu'ia pē ko fē 'a e ngaahi Fakamatala Ngāue Fakata'u 'a e kau Minisitā.
4. Fehu'ia pē ko e hā 'oku to'o ai 'e he Pule'angá e ngaahi faingamālie mei he sekitoa fakatupu koloa taautaha 'a ia 'oku tefito ai 'a e ngaahi nō mei muli.
5. Tokanga ki he toe kau e Pule'angá he fakalele pisinisi.
6. Tokanga ki he kau 'a e kau mēmipa poate 'e ni'ihoni hono fakalele e ngāue faka'aho, ka 'oku si'isi'i 'enau taukei i he mala'e ko ia.
7. Toutou fakahā 'oku fakafiemālie pē tu'unga faka'ikonōmika ka 'oku holo e mahu'inga e pa'anga Tonga.
8. Toe hiki hake mo e ngaahi mo'ua hū koloa mei muli ka na'e mei lava pē ke holo 'i hono ngāue'aki 'a e me'atokoni 'oku fakatupu fakalotofonua.
9. 'Ikai tokoni'i lahi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue'anga 'oku ne ngaohi 'a e me'atokoni fakalotofonua, he ko e tokolahi 'oku nau tu'u 'i he mo'ua lahi pē kuo nau tāpuni.
10. 'Ikai fakahoko 'e he Fale Alea 'a 'ene ngāue ko e vakai'i lelei 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'o e 'aho.
11. Taa ke fakakaukau'i lelei 'e he kau totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua 'a ia 'oku nau fili 'a e kau Fakafofonga Fale Alea.

(IV) Ko e kakano ‘o e tali ki he Tō Folofola:-

‘Oku makehe ‘a e Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Alea ki he ta’u ní mei he ngaahi Tō Folofola ‘o e kuohili, hangē ko ia kuo fakamatala’i atu ‘i he kongā 1, (i) ‘o e lipooti ni, kuo mahino mei he tohi fakangāue mei he Fakataha Tokoni ‘e fiema’u ke toki lipooti ange e fakaikiiki ‘o e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakatatau ki he ngaahi fekau na’e tuku mai ‘i he Tō Folofola mei he Taloni kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ni.

‘I he ngaahi fakataha talatalanoa mo e kau ‘Ofisa Pule Ngāue ‘o e ‘aho 10 mo e 11 ‘o Mē 2021, na’e malava ai ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi kaveinga pau mei he Tō Folofola ‘oku felāve’i tonu mo e fatongia ‘o e potungāue takitaha.

‘E hokohoko atu e fengāue’aki vāofi ‘a e komiti mo e ngaahi potungāue fekau’aki ke muimui’i mo ngāue’i ‘a e ngaahi kaveinga pau ko eni ke fakakakato’aki ‘a e lipooti mo e tali fika 2 ‘a e komiti kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ni.

‘Oku ‘oatu ‘i he fakalahi 2 ‘a e tatau ‘o e tali ki he Tō Folofola mei he Taloni ‘o anga pehē ni:-

Palakalafi 1:

Ko hono fakafeta’ia hono fakalākoifua lelei ‘a ‘Ene ‘Afio ‘e he ‘Otua Māfimafi.

Palakalafi 2:

Ko hono fakahāa’i ‘a e tali loto hangamālie ‘e he Fale Alea ‘o Tonga mo e Pule’anga ‘a e Koloa Folofola kuo Tō mei he Taloni.

Palakalafi 3:

Ko hono fakafeta’ia ‘a e Koloa kuo Tō mo e hala fo’ou kuo tofa mei He’ene ‘Afio.

Palakalafi 4:

Ko e kole fakamolemole ‘a e Fale Alea mo e Pule’anga.

Palakalafi 5:

Ko e tukupā ‘a e Fale Alea mo e Pule’anga ki hono ngāue’i ‘a e tūkufua mei he Taloni.

Palakalafi 6:

Ko e fakamālō ‘a e Fale alea mo e Pule’anga.

Palakalafi 7:

Ko e tālamonū ‘a e Fale Alea mo e Pule’anga ki he Hau ‘o e fonua.

Konga 2: Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki hono fatu ‘o e tohi tali ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afiō, pea ‘oku fokotu’u atu ke:

1. Tali ‘a e Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he tali Tō Folofola.
2. Tali ‘a e tali ki he Tō Folofola, ‘a ia ‘oku ‘oatu ‘i he fakalahi 2.
3. Tali ke hoko atu e ngāue ‘a e Komiti Fili lolotonga, ki he tali Tō Folofola ki hono muimui’i hono ngāue’i ‘o e ngaahi kaveinga pau ne hā mai ‘i he Tō Folofola, ‘o fakataumu’a ki hono lipooti kakato ‘o e ola ‘o e ngāue ko ia kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ni.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki koe’uhí pē ‘oku ou fie ‘ave e faingamālie ko eni ki he Sea ko eni ‘o e Komiti Fili, kole atu ke tau mālōlō heni. (Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1115-1120

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e lipooti ena kuo lau kakato atu ‘e he Kalake, kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Fili ki he Tali Tō Folofola ‘Eiki Nōpele Tongatapu 1 ke me’a mai.

Lipooti ‘a e Sea Kōmiti Fili Tali Tō Folofola

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē ki he Sea ‘o e Fale Alea pea mālō mu’a ho’o laumālie lelei ki he pongipongi ni, tapu atu foki ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele, tēpile ‘a e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘a e kakai.

Sea ‘oku fakamālō pē kuo lava hono lau ‘e he Kalaké pea ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino kotoa pē ki he Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga pea he ‘ikai ke u toe fakalōloa au, kapau pē ‘e toki faingamālie koe’uhí ko e tali ko eni ‘a e fo’i fokotu’u ko eni ‘e tolu ka ko e fakamahino pē ko e fika 3 ‘oku pau pē ke fai e ngāue hokohoko atu ‘a e komiti lolotonga pea mo e Pule’anga ke fakamahino pē, he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku malava ke fakahoko ‘i he fo’i vaha’a taimi, ‘oku mahino pē ‘oku nounou ‘a e taimi ‘oku tuku mai, ka ko e faka’amu he ‘e lava pē ke fakahā ‘i he Patiseti ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fai he Pule’anga tāfataha pē ki he ...

<007>

Taimi: 1120-1125

Lord Tu’ivakanō : ... ki he ngaahi me’a mamafa ‘e 3 na’e Tō ki ai e Folofolá ko e akó, ko e mo’uí

'a ia 'oku lolotonga hoko 'i he taimí ni pea mo e faito'o konatapú. Pea 'oku ai pē mo e ngaahi me'a 'oku ou tui 'e toki toloi ki he ta'u fo'ou'ú kia kinautolu ko ē te mou toki me'a mai 'o toe hoko atu 'a e fatongiá. Ka ko e 'uhingá ko e fiema'u ko eni mei he Fakataha Tokoní na'e fakafou mai ke toki fakahoko ange 'a e tali hono fakalahi 2. Mahalo ki he ngaahi kaveinga ko ia na'e fai ki ai 'a e Tō Folofola ki aí.

Pea ko ia Sea 'oku ou faka'amu pē na'a angalelei pē e me'á. Kapau 'oku mou fiema'u ke hoko atu e fatongiá 'oku mateuteu pē 'a e Komiti Tali Folofolá ke fakahoko 'a e fatongia ko iá 'oleva kuo maau 'a e ngāue ke toe 'ave 'a e Tali ki he fiema'u mei he Fakataha Tokoní 'a ia ko 'Ene 'Afió. Pea ko ia 'oku fokotu'u atu pē Sea, 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'e 3, pea kapau 'e tali lelei 'e he Falé fakamālō atu, mālō.

Sea Komiti : Fakamālō atu ki he Sea 'o e Komiti Filí Tongatapu 9.

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'afio 'a e 'Otuá hotau lotolotonga, tapu ki he 'Ene 'Afió Tupou VI ko e Tu'i 'o Tonga, Ta'ahine Kuiní kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Palēmia 'o e Pule'anga Tongá pehē ki he kau Minisitā. Tapu ki he kau Hou'eiki Nōpelé, tapu mo e kaungā Fakaafongā Fale Aleá, tapu mo e Kalake Pulé kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'a e Fale Aleá. Tapu mo e Tonga kotoa pē 'i Tongá ni kae 'uma'ā 'a muli. 'Eiki Sea, tau fiefia koe'uhi ko e fakanofu hotau tokotaha ko eni, kau mai ki he Fale Alea 'o Tongá pea 'oku 'oatu 'a e talamonū mei he Tēpile 'a e Kakaí 'e 'Eiki Minisitā 'i he fai 'a e to'o fatongia 'oku tau 'amanaki ki aí.

Tui na'e makehe Tō Folofola pea tonu ke makehe mo e Tali Tō Folofola

'Eiki Sea mo e Hou'eiki, ta'u eni 'e 7 'eku 'i he Fale Alea 'o Tongá, toki taha'i Folofola eni makehe pea 'oku totonu ko 'etau talí ke makehe. Ko u faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti mo e kau Komiti. Ko 'eku vakai hifō ko eni ko ē ki he talí fakamolemole'i au, 'oku 'ikai ke 'i ai ha makehe ia ai. Ko e me'a tatau pē he Tali Folofolá, palakalafi 'e 7 ko e me'a tatau ai pē. Pea ko e poini ko eni 'e 11 'oku 'omai 'e Tupou 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau tali 'atautolu ki ai ke makehe. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea pea mo e Fale Alea 'o Tonga fakamolemole'i au. 'Osi 'a e palakalafi 5, pea 'oku ou fokotu'u atu 'a e me'a ko eni. 'E Ho'o 'Afió, 'e vahe'i 'a e pa'anga 'e 50 miliona ke tau'i 'aki 'a e faito'o konatapú ko e makehé ia. Tau fakahaa'i kia Tupou 'oku ai 'etau tokanga. 'E Ho'o 'Afió, te mau vahe'i 'a e pa'anga 'e 50 miliona ke tau'i 'aki 'a e faito'o konatapú pea 'i ai 'a e 'iuniti makehe 'i he Potungāue Polisi ke fai hono tau'i 'a e faito'o konatapú.

Kole ke tali Tali Tō Folofola kae tuku patiseti mo hono mata'ifika ke toki alea'i

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko 'eku ki'i kole atu pē mu'a Fakaafongā, ko 'eku kole atu pē mu'a tuku e fo'i makehe ko iá he ko e fatongia ia 'o e Feitu'una 'i he Falé ke fokotu'u ai, ka tau tali mu'a 'a e Tō Folofolá. Ko 'eku kolé atu pē 'a'aku ia ko 'eku fie fakatonutonu pē ko 'etau talanoa 'atautolu ia ki he patiseti pea mo e fiká ka 'oku ou kole atu pē mu'a ke tau tali pē mu'a 'a e Folofolá kae toki fai e fatongia ko iá 'i he taimi ko ia te tau a'u ai ki he patiseti. Ko ia pē 'Eiki Sea.

Penisimani Fifita : 'Eiki Sea, ko e anga eni 'eku fakakaukau mo e fokotu'u atu 'i he tali 'o e Folofolá. He 'oku tokanga mai 'a Tupou ko e hā 'etau me'a 'oku fai ki he faito'o konatapú pea ko e

'uhinga ia hono fokotu'u atú. 'Oku fakahoko atu, Tupou, ko eni 'oku mau tokanga ke tau'i 'a e faito'o kontapú. Te mau vahe'i 'a e 50 miliona ke tau'i 'aki 'a e faito'o konatapú.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko 'eku fakatonutonu atú ko e 'uhinga e ta'efiemālié kapau te tau tali e Folofolá 'i he 50 miliona...

<008>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko ena pea 'ikai ke tali ia 'e he Fale pea 'oku kauhala kehekehe ia tau tali pē 'e tautolu mu'a e Tō Folofola mo e me'a 'oku fai mai ki ai 'a e folofola ka tau tuku e fika he ko e ngāue ia 'a e Fale Alea fakalukufua 'a e patiseti ke 'asi ai e ngaahi fika ko ena. Ka ko 'eku kole pē ia ko 'eku fakatonutonu pē ia Sea.

Penisimani Fifita: Sea tuku pē mu'a ke 'oatu e fakakaukau pea toki me'a ia 'a e Falé pē 'e tali pē 'ikai pē ko e 'ave ki he Komiti Kakatō tipeiti pē ko e hā. Pea u fai 'aki pē au ia 'eku fokotu'u. 'Uluaki 'e ho'o 'Afio te mau vahe'i e pa'anga 'e nima miliona ke fai, tau'i 'aki e faito'o konatapu pea 'e fokotu'u unit fo'ou he Potungāue Polisi 'e 'i ai hono talēkita mo hono kau ngāue 'e kumi e ngaahi me'alele pea 'e fokotu'u e me'a tatau pē senitā tatau 'i 'Eua, Vava'u, Ha'apai mo e Ongo Niua. Ko hono ua e fokotu'u ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea kātaki pē mu'a Sea ko 'eku toe kole atu pē mu'a tuku mu'a e fokotu'utu'u ko ia kapau ko ho fokotu'u ia pea ke fokotu'u mai ke fokotu'u tu'utu'uni ke tau tali e 50 miliona ho'o fokotu'u ko ena ke vahe'i ki he Pule'anga ha 50 miliona ke tau'i 'aki. Kapau ko ho loto ia Sea ...

'Eiki Sea: 'Ikai Tongatapu 9. Fakatokanga'i pē 'etau founga ngāue ko e patiseti toki fakapapau'i pē he taimi kuo tepile'i ai he 'Eiki Minisitā Pa'angá ko u tui ko e me'a ko ho'o poini ke fakahū ha tukupā ko e me'a eni te tau fai, ko e hoko atú pē 'e lava 'o fai pē 'ikai ko e me'a ia e Fale ke toki taliui he taimi 'oku fakahū mai ai e patisetí. Ka 'oku mahino ho poiní.

Ngaahi tukupā fokotu'u mai 'e Tongatapu 9 ke faka'asi he Tali Folofola

Penisimani Fifita: Sai Sea mālō 'aupito e fale'i pē 'e 'ai ia ko e tukupā tau tukupā 'uluaki 'ē ko e tukupā uá 'e ho'o 'Afio te mau fakafoki e tanu halá ki he ngaahi kautaha 'oku nau taukei he tanu hala pea fakamolemole 'a e 'Afiona tuku mai ha māhina 'e ua ke mau ngāue ki ai kae fakafoki ki he ngaahi kautaha *Five Star*, Luna 'Eva, 'Ofa Mo'oni mo e hā fua. Ko ho tui hono ua, ko e tolú 'e ho'o 'Afio te mau feinga ke fakalahi e uta koloa ki mulí 'o hangē ko ho'o folofolá 'oku vaivai 'etau pa'angá. Pea na'a mau, te mau feinga 'i he māhina 'e tolu ko eni ke lava 'o uta 'a e koloa ki mulí pēseti 'e 20. Ko hono fā mau kole fakamolemole atu Tupou te mau fakahū atu 'emau fakamatala fakata'u e kau Minisitā ke 'afio ki ai 'a e 'Afiona pea ko hono fā te mau fakafoki 'a e ngaahi pisinisi ki he *private sector* kae tuku mai mu'a ha faingamālie ke fengāue'aki mo e Palu *Aviation* pea ko 'ene mahino pē ia pea 'e tuku atu ki ai ke ne fakalele 'e ia 'a e folau vakapuna. Sea ko e anga eni e fokotu'u mo e fakakaukau he 'oku makehe 'a e folofolá 'ai 'etau tali ke makehe. Faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e komití mālō.

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 1.

‘Ikai taau e Tali Folofola mo e Tō Folofola e houhau ‘o ha Hau

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una ‘Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki ‘o e Fale ni. Mālō ‘oku laumālie pē ‘Eiki Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Fakafofonga. Sea ko e ‘aho ni ko ‘etau ō mai ‘o vakai ko e hā ha Tō Folofola hā tali Tō Folofola ‘oku fe'unga mo taau pea mo e Tō Folofola ‘a 'ene ‘Afio, ‘oku ou kole pē mu'a ke tuku ke u fai pē ha lea tau'atāina, tanu pou ‘a e fonua ni hono fa'unga fakasosiale, na'a tau tali e hake mai ‘a e lotú pea mo e akó ke fakava'e ‘aki ‘a e fonua ni. Fa'u hono Lao mo hono Konisitūtone ke ne malu'i ‘a e tau'atāina, totonu, koloa mo e mo'ui ‘a e Fale ‘o Tupou, Hou'eiki Nōpele ‘o e fonuá kae 'uma'ā hono kakaí. Na'e tuku ‘e he ‘Uluaki Fā ‘a e fonua ki ‘olunga ki he ‘Otua ke fai pea mei ai pea mo tokoni ki hotau malu'i. Ko e Fale Alea ko e sino mo e mafai pule ma'olunga taha ia ‘o e fonua ni. Pea ‘oku fili mai kitautolu ko e kau Fakafofonga tau ō mai ‘o fakahoko hotau fatongia ke taau pea mo e fonuá. Fakamanatu mai kiate kitautolu he fuakava ‘a e Minisitā ‘i he pongipongi ni ‘uluaki laine ‘o e fuakavá **‘oku ou fuakava ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua ...**

<009>

Taimi: 1130-1135

Siaosi Pohiva: ... te u talangofua mo'oni ki he ‘Ene ‘Afió ko e Tu'i ‘o e ‘otu Tongá. Tō folofola ‘a ‘Ene ‘Afió ‘i hono huufi ‘o e Fale Aleá. He'ikai ke u toe fakalōloa ai he ‘oku mahino ‘aupito pea ‘oku mafatukituki ki he motu'a ni pea ‘oku ou tui ‘oku mafatukituki tatau kiate kitautolu ni hono kotoa. Kapau te u hanga ‘o fua tautau ‘a e mamafa ‘o e Tō Folofolá ko e tali ko eni ‘oku tau fai ‘oku ‘ikai hoa ia ‘e mamafa tatau mo ha Tō Folofola houhau ‘a ha Hau. Sea, ‘oku ou fokotu'u atu ki he Fale ni ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko u fakatonutonu pē ...

Siaosi Pohiva: Ko e tali folofola faka'ofa'ofa taha ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko u fakatonutonu pē ki he Fakafofongá na'e ‘ikai fokotu'u mai he Tō Folofolá na'e houhau. Ko e, na'a tau fu'u mafasia he me'a fakataha mo e Seá ‘oku houhau, ‘ikai ke ‘asi ha houhau ia hē. Ko ‘Ene folofola mai pē ‘a'ana ia ‘i he huufi e Fale Aleá. Ko ia pē Sea. Na'e ‘ikai ke houhau! Hala ia.

Fokotu'u ke faka'asi he Tali Tō Folofola ke fakafisi e Palēmia

Siaosi Pohiva: Mālō Hou'eiki. Ko e anga ia e faka'uhinga e motu'a ni ‘i he'ene ‘ikai fakafiemālie ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Fale ni. Pea ‘oku ou tui ‘oku totonu, ‘oku te'eki ke ‘i ai ha Tō Folofola pehē kuo u fanongo talu ‘eku tupu. Pea ‘oku totonu ke tau ‘oange ‘o taau. Ko e ngaahi fakakaukau ‘omai ko eni ‘e lava pē ia ‘o fakahoko kae tānaki atu ha fa'ahinga me'a ke mamafa tatau pea mo e ‘ikai fakafiemālie ‘a ‘ene, ‘a e Hau ‘o Tongá.

Ko ia ko u fokotu'u atu 'e Sea ke laumālie lelei pē 'a e 'Eiki Palēmiá kae fakafisi mu'a. Ko e Pule'anga ko ení fakatatau ki he Tō Folofolá veesi konga kimui 'oku pehē, ko e Pule'anga 'oku 'i Fale ni ko kimoutolu na'a mou filí. Pea ko ia 'oku ou tautapa atu ai ...

Ta'emo'oni tukuaki'i Palēmia he 'oku te'eki fakahū ha fakamatala fakata'u Pule'anga ki he Tu'i

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku ke u ki'i fakatonutonu atu pē. Ko e Tō Folofola ko ení fakatonutonu atú Fakafofonga. Ko e Tō Folofola ko ení ki he Pule'anga na'e 'ikai ke nau fakakakato e fatongia ko ení. 'O hangē ko ho'o me'a ko ia 'o pehē ke fakafisi e Palēmiá. 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ha fakamatala fakata'u 'a e Pule'anga ko ení 'e 'ave ki he 'Ene 'Afió 'o fakatatau, ko e faka'uhinga ko ē 'a e motu'a ni ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngāue na'e tukupā e Fale ni kimu'a ka na'e 'ikai fakahoko. Fokotu'u mai he 'aho ni ke fakafisi e Palēmia 'oku te'eki 'i ai ha'ane fakamatala fakata'u 'a'ana 'e 'ave, 'e 'omai ki Fale ni ke tali he Feitu'una. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'á ...

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fai e tukuaki'i 'oku 'ikai mo'oni.

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni mu'a. Ka u ki'i tokoni ki he Fakafofongá. Tapu mo e Seá pea tapu mo e Fale 'Eiki ni. Nau toki 'alu atu au, ko e Palēmia ko ē na'e toki 'osí na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane fakamatala 'a'ana ia. Na'a ku toki 'alu atu au 'o feinga'i ke faka'osi mai 'a e fakamatala ko iá, ta'u 'e 3. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Te u ki'i fakatonutonu atu pē Sea ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia. Ko e Tō Folofolá na'e pehé ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Siaosi Pohiva: Ko e Pule'anga 'oku 'i Fale ní ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutónú ..

Siaosi Pohiva: Ko e Pule'anga 'oku 'i Fale ní ko e tō folofola ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'ene, ... mai e Palēmiá ka ko 'eku fakatonutónú ia Sea ke fai ha'o tu'utu'uni. Pē 'oku tonu ke tu'u atu he'etau tali folofolá, fakafisi e Palēmiá he 'oku 'ikai ke ne fakakakato. Ko e fakatonutonu ...

Siaosi Pohiva: Ko u kole pē mu'a ke tu'u tau'atāina atu pē 'eku fakakaukaú 'a'aku ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha fakamatala ...

Siaosi Pohiva: Ko e me'a ia 'a e Fale ni 'a e Pule'anga ko ení 'enau ta'etaau.

Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a mai pē taki taha. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi ko e hā ho'o fakatonutonú.

Fakatonutonu 'ikai tonu tukuaki'i Palēmia he 'oku te'eki ai ha'ane fakamatala fakata'u

Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonú 'oku 'ikai ke tonu hono tukuaki'i e 'Eiki Palēmia he 'oku te'eki ai ha'ane fakamatala fakata'u 'ana ia. 'Oku te'eki ke 'osi e to'u, 'a e to'u ko ení, Fale Alea ko ení ke 'ave ha fakamatala fakata'u 'a e Pule'angá. 'Oku 'i ai 'a e angamaheni tu'utu'uni 'a e Laó ki he founa hono 'ave 'o e fakamatala fakata'ú. Pea kapau 'oku 'ikai ke fenāpasi ia pea mo e finangalo 'Ene 'Afió ko e me'a ia 'a e Fale ni ke fokotu'u. Fai hamou ngāue, 'eke'i e ngāue 'a e Pule'angá.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole.

Eiki Minisitā Polisi: Ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ai 'eku fakatonutonu atu. Tukuange e Pule'anga ko ení he 'oku te'eki ke 'i ai hanau ngāue ke 'ave ke 'omai ki he Fale ni.

Siaosi Pohiva: 'Oku faka'atā he Konisitūtone 'o Tongá ke fakahū atu 'a e ta'efiemālie ki he Pule'angá ke tukuhifo 'i ha *Vote of No Confidence*. Na'e fai e fatongia 'o e tēpile ko ení ke fakahū atu 'enau ta'efiemālie fekau'aki pea mo e ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Siaosi Pōhiva: ...taki 'i he Pule'anga 'oku nau...

Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonu Sea ...

Siaosi Pōhiva: Ko e 'uhinga 'o 'eku talanoa ki ai he 'oku me'a mai 'a e Hou'eiki ki ai.

Eiki Minisitā Polisi: ...fai mu'a ha'o tu'utu'uni ki he ...

Siaosi Pōhiva: Sea tukuange mu'a ke fai 'eku ...

Eiki Minisitā Polisi: ...pē te tau ngāue ke 'osi ki he me'a ko 'eni 'o fakatatau ki he 'asenita ko ē 'oku 'i he Fale Sea.

Eiki Minisitā Ako: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki.

Siaosi Pōhiva: Ko 'eku ki'i lea na'e meimei nounou pē Sea ka te tau toe iku ki he fakaikiiki.

Eiki Sea: Tongatapu 1, fakatonutonu koe 'e he 'Eiki Minisitā Ako.

Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale

Alea Ko e *quote* hangatonu pē mei he Tō Folofola, ‘oku ‘ikai fakafiemālie ‘a e ‘ikai ke fakahoko ‘e he Fale ni ha ngāue, hili ‘a e ngaahi palōmesi mo e tali ki he huufi, pea te u hoko atu ai. Ko e ta’u kotoa, ‘oku ‘ikai ko e ta’u ni pē, ko e ta’u kotoa ‘oku tataki’aki pē tokanga ki heni kae ‘ikai pē ke fai ‘a e ngāue ko eni ‘i he ta’u takitaha.

Ko e ‘ai pē ko e ‘uhinga ‘oku tau lau kotoa pē ‘a e Tō Folofola Sea, kae ‘oua mu’a te tau toe *misinterpret* ‘o tau toe fulihi ke *shoot* ‘a e *purpose* ‘etau, kātaki pē ‘i he lea fakapālangi, ‘etau taumu’a ‘o ‘etau fakamalanga Sea he ‘oku tau ‘osi mea’i pē ‘a e Tō Folofola Sea, mālō ...

Siaosi Pōhiva: Mahalo ‘oku mahino ia Sea. Ka ko e ta’u kotoa ‘oku ‘uhinga eni ki he ta’u ko eni, he ‘ikai ke tau toe pule kitautolu ‘i he ta’u kuo ‘osi, ‘oku fai e Tō Folofola ‘i he ta’u kotoa pē, pea ‘oku *address* ai ‘e He’ene ‘Afio ‘a e ngaahi palopalema ‘o e ta’u kotoa. Ko e Tō Folofola eni *specific* ki he ta’u ni, he ‘ikai ke tau toe lava kitautolu ‘o fai ha me’a ki he Pule’anga kuo ‘osi kuo nau ‘osi kinautolu. Ko e Pule’anga ko eni ‘oku ‘i Fale ni, ko kitautolu na’a tau fili. Ko ia ‘oku ou fakamanatu atu Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu Sea, fokotu’u atu e tali Folofola ke tau pāloti. Ko me’a ia mahalo ‘oku mahino, ko e fakatonutonu Sea...

Siaosi Pōhiva: Sea ‘oku ou kole atu mu’a ke fakakakato ...

‘Eiki Minisitā Lao: Tangutu ki lalo Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tu’u ia ta’efaka’apa’apa pehē. Taimi ‘oku fakatonutonu, tu’utu’uni ‘a e Fale, tangutu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Siaosi Pōhiva: Mālō, Hou’eiki ke tuku e loto mamahi, ko ‘etau talanoa’i pē ‘a e me’a ‘e lelei ma’a hotau fonua, he ‘ikai ke ma’u ha lelei tapu atu, ta’utu...

‘Eiki Minisitā Lao: Sai pē ia Sea, tau talanoa’i, kae muimui ki he Tu’utu’uni Ngāue ho Fale, ‘oua ‘e ta’efaka’apa’apa.

Siaosi Pōhiva: ‘Oku ‘i ai e konga e himi ‘a e Uesiliana ‘oku pehē ni. Ma’u ai pē ‘enau feinga e, ‘o teu ‘enau malumu, ‘o fanga ‘enau hele va’e, hei’ilo te te humu. Veesi hoko. ‘Eiki ‘omai ha konisēnisi hangē ha tama’i mata ke u kalo ‘oka lave si’i ha me’i angahala.

Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ko ha kau Sangato kitautolu ia ke tau haohaoa ka ‘i he maama ‘o e lotu pea mo e ako kuo senituli ‘i he fonua ni, tau fai ha ngāue ‘o fakatatau pea mo e kovinānite, pea mo e kakai ‘oku ‘omai ‘enau falala kiate kitautolu, kae ‘uma’ā e fuakava na’a tau fuakava kotoa ki ai ‘i hono fakanofu kitautolu ko e kau Fakafongā ‘i he Fale ni.

Fokotu’u ‘e ‘ikai ha Tali Tō Folofola ‘e ma’olunga ange ka ko e ‘oatu tohi fakafisi e Palēmia

‘Oku ou fokotu’u atu hangē pē ko ‘anenai ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha Tō Folofola ‘e mā’olunga ange pea tatau pea mo e ‘ikai fakafiemālie ‘a ‘Ene ‘Afio, ka ko e ‘oatu he tohi fakafisi ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e Fale ko eni, ko e Pule’anga ko eni ko kitautolu na’a tau fili, ko hai te tau pou pou ki ai, te tau

poupou ki he 'Ene 'Afio mo teke hono Langi, pē ko 'etau poupou ki he Pule'anga ko eni. 'Oku ou fakamanatu atu 'oku tali mai 'a e kakai 'o e fonua kae 'uma'ā 'a 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ki'i fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea.

Ko 'eku ki'i fakatonutonu ke tau foki mai mu'a ki he tali 'o 'etau, 'a e Tō Folofola, ka tau hiki ki he 'etau patiseti ke, vave taimi, 'oku ou kole atu ke tau foki mai ki he 'etau *draft* ko eni 'oku 'omai mei he lipooti.

'Eiki Sea: 'Oku ou tali e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, Fakafofonga 'o Tongatapu I, me'a mai pē 'i he tohi ko eni 'o e Tali Folofola.

Fokotu'u kau kole fakamolemole & mo e fakafisi Palēmia ke fakakau he Tali Folofola

Siaosi Pōhiva: Ko ia. Sea ko 'eku fakatonutonu atu eni, kole eni ke fakatonutonu atu 'a e tali Folofola. 'Oua toe, ko 'etau kole fakamolemole pē, tānaki atu pē ki ai pea mo e fakafisi 'a e 'Eiki Palēmia Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

Fiema'u ke hangatonu 'aupito hono tali e Tō Folofola

Lord Tu'i'āfitu: Sea mālō e ma'u taimi. 'Oku ou fakatapu atu ki he Feitu'una. 'Ikai ke u toe kau au 'i he halata'anea holo e feme'a'aki, 'oku ou hū hangatonu pē au ki he tu'utu'uni, ki 'i me'a 'oku maama kiate au hono fakalelei 'a e tali 'a e Tō Folofola.

Kiate au 'oku, ko e tali Folofola lelei eni ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'i'āfitu: ...Ka 'oku fiema'u pē ke hangatonu 'oua toe afeafe. Ko 'ene afeafe pē 'oku ma'u tautolu he faka'uhinga pea lahi ai mo e 'ū me'a kehe ia ke fakapōpō'uli 'a e Tō Folofola 'a e Tu'i 'i he 'etau 'uhinga fakafo'ituitui. Kiate au ko e anga eni 'eku ki'i sio 'aku ka 'i ai ha ki'i fakatonutonu 'i he kamata 'a e palakalafi 'uluaki " 'E Ho'o 'Afio 'oku tuku 'a e fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi" kiate au 'oku fe'unga pē ia. Ko hono mafimafi pē 'oku talanoa leva ia ki he ngaahi *sovereign* 'o e 'Otua 'i ai e mā'oni'oni 'i ai e fakatupu fe'unga pē ki'i fo'i laine ia ko ia 'oua 'e toe hoko atu ia ko e tokaima'ananga 'o e 'univeesi me'a ia 'oku ui ko e fakapapae mo e taumama'o mei he me'a ko e tali 'o e Tō Folofola, tau toe o tautolu 'o 'omai e 'Otua teke 'i mu'a kiate au kapau ko e laine 'uluaki. " 'E ho'o 'oku tuku 'a e fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene fakalākoifua 'a e 'Afiona" *full stop*, 'oua toe hoko atu ko e Tu'i 'o Tonga ko e La'ā Ono'i kuonga me'a ia 'oku ui ko e kākā lahi mo e mālualo'i fakamatāpule. Ko 'etau tali 'etautolu ko eni

Sea ho Fale ko e tali 'a e Fale Alea ho Fale mo e Pule'anga ki he Tu'i 'o Tonga. Mālō pē fakamatāpule ko 'ene hangatonu 'aupito 'oua toe ono'i koula 'o Tonga 'afio ko e Tu'i pē 'o Tonga 'Emeni 'oku 'uhinga pē hilifaki kalauni.

Fakatonutonu *Lord Tu'i'*āfitu ki he palakalafi 2 e Tali Folofola

Hoko hifo ki he palakalafi hono ua. “ ‘Oku mau kūnima” ko e kūnima ki he hā kae fai e ngāue ‘e he hā, kūnima ia ko e me’a ia ‘a e mātu’a matāpule ko ē, ko ē ‘oku fiema’u ia ke ‘i ai ha loto ‘oku te langa’ia ke tali ‘a e ‘uhinga ‘a e koloa. ‘E ki’i ofi ange “**mau ma’u ha loto līfusia,**” ‘oku fu’u mamafa e me’a ‘oku ha’u “**mo ha loto ‘apasia mau ‘apasia ki ho’o Tō Folofola**” mau ‘a’apa ki he Sia ki he Tu’i ‘i ho’o koloa, ko e fanga ki’i fakatonutonu pē ia Sea.

“ ‘Oku fanguna kimautolu”, te tau Tu’i kitautolu, ‘ai pē ia “ ‘oku ofongi kimautolu” he ko e ‘uhinga ko e Tō Folofola ko ē, *correctional* pē kia tautolu faka-*policy*, ‘e sai ange kiate au “ ‘oku ofongi kimautolu ke tali e fakafeta’i e ma’u koloa ko e fakafeta’i ha hala fo’ou kuo tofa”, *full stop* ‘osi ia e laini ia ko ia ‘oua ‘e toe lele mama’o.

Fakatonutonu ki he palakalafi 3 e Tali Folofola

Palakalafi hono tolu, kamata’aki e palakalafi faka’osi. “ ‘Oku mau kole ke mau hūfanga atu ‘i he kolosi ‘i he fuka ‘oku kei vilingia.” Faka-Konistūtone he 'ikai toe liliu e kolosi mo e fuka ‘o Tonga ‘o ta’engata tau hao ai. Hū atu leva ‘a e ua ‘a e kamata ‘a e palakalafi, “**ke matafi e Tonga Ho Finangalo**” pea faka’osi’aki “kae fakaa’u atu ‘emau tautapa ki ha meesi mo ha fakamolemole mei he ‘Afiona.” ‘I he anga ‘eku ki’i fokotu’utu’u e setesi. Tau ‘uluaki ‘alu ki he ‘Otua he ko ia na’a ne kamata’aki ‘ene talateu pea ko ia ia na’a ne tuku’aki ‘ene fakamā’opo’opo fa’iteliha kimoutolu hangē au ko Siosiuā ‘a e Tu’i Tonga fa’iteliha kimoutolu ko au ia mo hoku Fale te u tauhi au kia Sihova. Ko ‘Ene Tō Folofola eni ‘oku faka’osi ‘Ene Tatau. “Ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku tofi’a”, ko au ia. ‘Oku pehē ‘a e anga ‘eku ki’i sio ki he ...

Fakatonutonu ki he palakalafi 4 e Tali Folofola

Ko e palakalafi hono fā, ‘oku sai pē kiate au Sea. “ ‘Oku kāfataha ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea ‘o Tonga ke ngāue’i ‘a e ngaahi koloa” **tuku e fekau** ‘oku ‘ikai ke atu fai ‘etautolu e fekau he ta’u taki taha. “ ‘E ngāue’i ‘a e ngaahi koloa kuo Tō mei he Taloni”. Ko e maama ki he Fale Alea ‘o Tonga...

<007>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'i'āfitu : ...pea mo e Pule'anga 'o Tonga, e Tō Folofola 'a e 'Afiona. Te mau fakahoko atu ha fakamatala kakato 'o e ngaahi ngāue kuo lava kimu'a pea tāpuni 'a e to'u Fale Alea 'o e ta'ú ni. Hangatonu lelei. 'Oku mau tukupā (ki'i tamate'i hifo e ki'i) 'Oku mau tukupā ki he koloa kuo tō mei he 'Afiona ko ha enginaki fakangāue ia ki he Pule'angá mo e Fale Alea 'o Tonga, hangē ko e lau 'a e Tangata Saame, Monū'iaā kapau 'oku tonu atu e, na'a mou ō 'o kumi veesi tohitapu hala

ko eni ki fē! Kapau ‘e hū atu ai ‘osi. Faka‘osí ‘a e tata‘ú faka‘ofa‘ofa. Fakamo‘oni leva, ko e anga ia ‘eku ki‘i fakatonutonú Sea pea ka toki ‘i ai pē ha ki‘i me‘a pea u toki fakahoha‘a atu. Mālō.

Mahu‘inga ke kāfataha e Fale Alea mo e Pule‘anga ‘i he tali e Tali Tō Folofola

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu atu ki he Feitu'una Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá tapu atu ki he Tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé pea pehē foki ki he Tēpile 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, ko u faka'apa'apa 'aupito ki he fakakoloa kuo fai 'e he 'Eiki Nōpele pea mei Vava'ú ki he tali 'oku fai na'e fai 'e he Komití 'Eiki Sea. Ko e tali ko eni ko ē na'e fai 'e he Komití 'oku kakato kotoa ai 'a e fiema'u ko eni ko ē na'e tali 'e he Komití. Ko e Komiti na'a ke filí 'Eiki Sea, ko u tui kuo kakato 'a e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá ke ma'u, tapu mo kinautolu, 'a e fakakaukau lelei, koe'uhí ki he tali 'o e Tō Folofolá 'Eiki Sea. 'Oku ai e 'Eiki Minisitā Akó 'oku ai e Sea Mālōlō, 'oku ai e Palēmiá. 'Oku ai e Sea ko e Mēmipa 'o e Feitu'una 'o e Komiti ko ení Sea, mo kinautolu na'a nau kau 'i he Komiti ko ení ke tali e Tō Folofolá 'Eiki Sea.

Ko e fakalangilangi ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e Tali Folofola ko ení 'Eiki Sea, ko e ngāue 'oku muimui'i 'a e Folofola na'e 'omaí 'Eiki Sea. Ko 'ene kakato ia 'a eni ko ē 'oku hā ko ē 'oku mau kāfataha 'a e Pule'angá mo e Fale Aleá ke muimui'i 'a e Tō Folofola ko ia na'e faí 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia 'Eiki Sea hangē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ki ai 'a e motu'á ni 'Eiki Sea he pongipongí ni, ko e Tō Folofolá ko hono kakanó fakatatau ki he kau Mēmipa ko ení 'Eiki Sea, 'oku ai e Sea 'e 2, ko e Feitu'una, ko e Tokoni Sea, 'i ai mo e Sea Mālōlō he kau Mēmipa ko eni. 'Oku 'i ai e 'Eiki Minisitā Akó, 'i ai 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakaí, Fakafofonga Fika 4, ko e Fakafofonga Fika 5. Kuo 'osi kakato e tupé he Tali Folofola ko ení, mo e kakai ko iá nau 'osi ma'u mo e laumālie ke tali hangatonu 'a e Tō Folofola ko ení Sea. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'inga ki he motu'á ni ia ke tau tali e Tō Folofolá.

Ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga taha ko ē ki he motu'á ni ki he Tali Folofola ko ení, ke kāfataha e Falé pea mo e Pule'angá. He ko e me'a ia na'e folofola ki aí ke fakakaukau'i 'e he kakaí 'a e kau Mēmipa ko eni 'i Falé ni. Kapau ko hono 'ātunga eni 'a e anga ko ē ke fokotu'u mai mei hē ke fakafisi e Palēmiá fokotu'u mai mei hē. 'Oku 'ikai ko e kāfataha, 'oku tonu ke hanga 'e he kakai ia ko ē 'o e fonuá 'o fakakaukau'i e filí, kapau ko e 'ātunga eni 'e kau Mēmipa ko ē 'oku 'i he Fale Aleá. Hūfanga he fakatapu kapau na'e 'ikai ke 'uhinga pehē, ka ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á, fai 'e he Pule'angá mo e Fale Aleá ha ngāue 'o fakatatau ki he tukupā ko ia na'e faí.

Fokotu‘u ke pāloti‘i e Tali Tō Folofola pea ka ‘ikai tali pea fili ha komiti fo‘ou

Ko e me'a 'e tahá 'Eiki Sea, ko u fakahū atu ko ē ko ē 'a e ē 'oku ou tokanga ki aí,. Ko e Tali Folofola ko ení 'oku fononga ia mo e Lao ko ē 'o e fonuá, ke fakakakato...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Polisi: ...'a e fakamatala 'a e Pule'anga ki he'enau founa ngāue 'oku faí. Pea ko e me'a 'oku fai atu ko ē nau 'uhinga atu 'anenai 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea ki he Palēmia ko eni ko e ta'u pē eni 'e taha mo e māhina 'e ono pē fitu kapau 'e 'ave 'a e fakamatala fakata'u ko

eni ki he fakakakato ‘aki e ta’u ‘e taha māhina ‘e ono ko ia. ‘Oku kei taimi pē ia ki he ‘Eiki Palēmia ko eni ke fai ‘a e fakamatala ko ia ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ia pālōti’i mu’a ‘a e Tali Folofola kapau ‘oku ‘ikai ke tali fili ha komiti fo’ou hoko atu e Tali Folofolá he ‘oku fakaanga’i ‘a e kau Mēmipa ko eni ko ē na’a nau fai e Tali Folofola ka ko ‘eku fokotu’u atu ia Sea kuo ‘osi kakato e naunau ia ‘i loto hē, na’a ngali kakato hono, ke fai e ngāue ke toe lelei ange. Tali ui e Pule’anga ki he Fale Alea ‘oku ‘ikai ke fai ‘e he Fale Alea honau fatongia ko eni ko ē ke fakatonutonu e Pule’angá. Fa’u ha lao ke fakalelei’i ‘aki e fonuá. ‘Oku ‘ikai ke fai ha talanoa pehe ni ia pea lava ai ke fakalelei’i ‘a e fonua Sea. Ka ko e fokotu’u atu ia ‘oku ‘oatú tau pālōti’i e Tali Folofola ko ‘e ē pea kapau ‘oku ‘ikai tali pea ko u fokotu’u atu ke fili ha komiti fo’ou ke fai ha Tali Folofola ke feau. Ka ‘ikai pea fili ‘anautolu ko eni ko ē ‘oku nau ta’eloto ke nau ōmai kinautolu ‘o hoko atu ‘a e Tali Folofolá. Ko ‘eku fokotu’u ia ke tau tali ē pea ka ‘ikai pea tau fili, toe fili he Feitu’una fakatatau ki he Tohi Tu’utu’uní he ko e Tohi Tu’utu’uní ko e Feitu’una ke ke fili e komiti ke tali e folofolá na’a ke ‘osi fili e komiti ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Falé e Tali Folofola ko ia Sea pea ko ‘eku fokotu’u atu ia ke tau nounou kapau ‘oku ‘ikai ke tau tali ē pea tau hiki nima’i ‘o pālōti’i tuku ia fili ha komiti fo’ou kae nounou Sea. Pea ko e me’a pē ‘e tahá ‘oku fakamanatu atu Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ‘e fakalao ke toe fai kimu’a ‘oku te’eki ai ke fai mai ha tali ‘o e Tali Folofolá Sea. Mālō.

Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Polisi, me’a mai e Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko e ki’i lave nounou pē ‘a’aku ki he me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí pea ko u, ‘oku ou, motu’a ni Sea na’e kau he komiti pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi mo’oni ‘aupito ko e ngāue ia ‘a e komiti pea na’e mo’oni pē na’e kuo ko e kakato ia tukukehe ka ko e founga ngāue ia ‘a e Fale ni Sea kapau te ke fili pē koe komiti kotoa pē ‘o kakato ‘e tuku pē ia pea nau ngāue foki nautolu pea ‘osi ko e founga ngāue ia. Ka ko e founga ngāue ko e fakahū mai ki he Fale ni ke fai hano kau ki’i ‘oatu pē puipuitu’a e, ‘a e ngaahi Komiti Tali Folofola he kuohilí ‘o a’u mai ki he, ko e ngaahi ta’u kimu’a atu ko e angamaheni ko ē Tali Folofola ko ē ki he, me’a angamaheni pē fili e komiti pea fili ‘e he komiti ‘enau Sea *draft* he Sea ko ia e, ko e Sea ‘o e komiti te ne *draft* e Tali Folofolá fakaangaanga pea ko 'ene maau pea toki fakahū mai. Kuonga ni kuo kakato kuo mei kau, tamaiki ko eni ‘oku ngāue teu’i lelei ‘aupito fakaako ngaahi tapa kehekehe ‘oku nau ko e ‘omai pē tuku atu ke nau *draft* mai e talí pea toki ō atu e komiti ‘o, ‘i ai e fakamālō he ngāue kuo fai pea ko e nounou ange ai e ngāue ko e hū atu ‘a e komiti kuo ‘osi ‘i ai e ‘a e fo’i me’a ke fai e muimui ‘oku ‘osi hanga he kau ngāue ‘o fokotu’utu’u mai.

Poupou ki he ngaahi fakatonutonu *Lord Tu’i’āfitu* ke nounou, hangatonu mo mahino e Tali Folofola

Ko e poini ko ē ‘oku ou ‘ohake pea ko e me’a ko u poupou ai ki he me’a na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u ‘a ena he ko e, mau toki fakataha pē ‘aneafi ko e maau ia ‘a e fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fakataha kehekehe na’e fakahoko ‘e he Sea ‘o e Komiti Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu pea ‘i he’emau hū atu ma’u e ngaahi taumu’a lelei ko ia ‘o feinga kuo ‘osi *draft* mai ‘e he tamaiki ngāue ‘a e, pea ko e ko e poini ia na’a ku malanga ‘aki he komiti ngaahi fu’u palakalafi ka na’e peesi ia ‘e ua mahalo pē tolu ...

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'iha'angana: ... 'a e ngaahi fu'u palakalafi mo 'ene lōloa. Pea na'a ku kole pē ki he, mau fakamalanga ai he komiti 'a e fiema'u pea mo e Tō Folofolá pea mo e maheni e motu'a ni 'i he, ki he 'Ene 'Afió 'i he, 'a e Taloni lolotonga 'i he'emaufā'a fakataha mo e Hou'eiki Nōpelé ko 'Ene 'Afió 'i he nounou pea hangatonu ki he taumu'a. Pea nau fai leva e kole ki he komiti 'o fai leva hono feinga'i e ngaahi palakalafi 'e ni'ihi pea ko e, ko e poini ia na'a ku tuku atu ki he komiti tau feinga'i pē ke ma'u 'a e laumālie 'a e Fale Aleá ko eni 'oatu 'aki e tohi kae 'alu hifo ki he ngaahi lea mahino mo hangatonu pea nounou. Pea na'e mei, ki'i taimi ko ē na'e ma'u 'aneafi pea na'e fai e feinga 'o lava atu e ngaahi palakalafi 'e ni'ihi 'o tuku hifo ko eni. Pea ko eni toe hoko atu he 'Eiki Nōpele e ngaahi palakalafi 'e ni'ihi 'oku toe, pea 'oku ou poupu ki ai Sea ko e 'uhinga ko e me'a ko ē na'e fokotu'u atu he 'Eiki Nōpele Vava'ú 'oku 'ikai ke to'o ai e taumu'a ia ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. 'A e ngaahi, tau tukupā pē ko 'etau kole 'a e ngaahi kole fakamolemole mo e hā fua e me'a ko ia. 'Oku ki'i to'o pē fanga ki'i lea 'e ni'ihi ki'i fakahēleleu kae toe hangatonu ange pea nounou.

Pea ko ia Sea e kole ki he Minisitā Polisi ko u tui pē ko e ngāue na'e fai pea mo e ngaahi hisitōlia ngāue mo e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni na'e fai pē feinga e komiti pea ko eni 'oku toe 'omai e ngaahi, ko e, ko u tui ko e me'a ko ē na'e 'oatu he 'Eiki Nōpelé toe ki'i toe ki'i kinikini hifo e fanga ki'i me'a ni'ihi kae toe hangatonu ange pea nounou pea mahino 'a e talí. Pea ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu ki'i ngāue mu'a 'a e 'Eiki Nōpele Vava'ú pea mo e ongo kalaké ke fakahū 'ene talí ke toe fakahū mai he'etau hū mai he 2 kimu'a pea hoko atu ia ki he 'Eiki Sea e Komiti Kakatō na'e toe 'i ai ha'ane 'ū me'a toe lōloa. 'Oku fe'unga pē he fo'i fakatonutonu ko eni. Ka ko u fokotu'u atu ka nau toki hū mai he 2 ka nau ngāue he 'oku ongo lelei 'aupito 'ene fanga ki'i fakahūhū ko ē pea hangatonu pea mahino 'aupito ai e me'á.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke fakahū e ngaahi fakatonutonu na'e fokotu'u mai he Nōpele Vava'ú ke me'a ki ai e Hou'eiki Mēmipa ke toki fakapapai'i 'anai.

Fokotu'u 'e tuha ha Tali Folofola ki he ta'efiemālie Tu'i ke fakakau ke fakafisi Palēmia

Siaosi Pohiva: Sea kimu'a pea toki fai e ki'i fakatonutonu ko ia ko u kole pē mu'a ha ki'i faingamālie faka'osi e motu'a ni. Ko u kole fakamolemole atu au ki he Sea kae 'uma'ā e Fale 'Eiki ni pehē ki he 'Eiki Palēmia na'a pehē 'oku 'i ai ha'aku loto taufehi'a pē ko ha'aku fa'ahinga loto ki he 'Eiki Palēmia. Na'e kau e motu'a ni hono tālanga'i mamafa mo fefeka e Patiseti 'o e ta'u kuo'osi pea na'e 'ikai ke u poupu ki ai. 'I he'eku vakai hifo ki he Patiseti ko eni mo hono fōtunga na'e 'osi tufa mai 'oku 'ikai ke u toe veiveiua 'oku tau toe foufou atu pē he hala tatau. Pea ko e 'uhinga ia 'a 'eku fokotu'ú Sea, he'ikai toe liliu 'a 'eku fokotu'u ko ha tali 'oku tuha pea mo e ta'efakafiemālie 'a 'Ene 'Afió kapau 'e fakakau atu ia he tali tō folofolá ke fakafisi 'a e 'Eiki Palēmia. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'etau taimi ko eni kuo hoko e 12. Ko u fakatokanga'i pē Fakafofonga Tongatapu 9, Ha'apai 12, Ha'apai 13 mo e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakafetau ko e hā koā, *Labor and Commerce*.

‘Ikai ha mafai ‘e taha e Tohi Tali Folofola ke fakafisi e Palēmia

‘Eiki Minisitā Ako: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea kātaki ‘uhingá ‘e tokoni mahalo ki he, ke fakatonutonu pē ki he me’a ko eni ‘a e Tongatapu 1 Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘e taha ‘o e tohi tali folofolá ke ne hanga ‘o fakanofa ‘a e Palēmiá. Kapau ko e ‘uhingá pē ia ke ngali lelei ‘ene ‘asi he miniti pea fakahū pē ia. Ka tau foki mu’a ki he mafai ...

Siaosi Pohiva: Ki’i fakatonutonu atu pē ‘aku ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Kae tuku mu’a ko e Seá ‘oku ne talamai ...

Siaosi Pohiva: Ko e kole pē ia. Ko e kole pē Sea. ‘Oku ‘ikai ko ha’aku tu’utu’uni ‘aku ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Pē ‘oku tonu ‘eku fakatonutonu Sea. Kole pē ki he Mēmipa ke ne fakatokanga’i e tu’utu’uni ko e Feitu’una ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki na’a ku ‘osi fakamahino’i e me’a ko eni ‘anenai ko e Tongatapu 1 ‘oku ‘i ai e founa ngāue ko e, ko hono fakamālōlō’i e ‘Eiki Palēmia. Ko e hala pē ha fakahū mai ha *Vote of No Confidence* ko e fakafisi mai pē ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e fo’i founa pē ia. Ka ‘oku mahino pē ho’o ‘uhinga ke fakakau ia ‘i he’etau tohi ka ko e me’a ko iá ‘oku ngalingali ‘oku ‘ikai ke tali ia he Hou’eiki Mēmipa.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu ki he Feitu’una pea tapu mo e Hou’eiki e Falé. Ko u kole pē ‘a’aku ia ki he Fakafofongá, ‘alu mu’a ‘o lau e laó ke mahino ‘a e me’a ko ē ‘oku, ‘oku ‘i ai e me’a ko e fokotu’u tu’utu’uni, fa’u e lao.

Siaosi Pohiva: Mālō. Ko u ki’i fakatonutonu atu pē.

‘Eiki Palēmia: ‘Oua ‘e tu’u ‘o haha noa’ia.

Siaosi Pohiva: Na’e ‘i ai ‘eku ki’i tohi tangi na’a ku lele mai mo ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e ha’u ko ē ‘o ‘ai e tohi tangi ko iá ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘asi ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e motu’a ni ‘e fai. Fou pē ‘i he Lao.

‘Eiki Palēmia: Toki fai pē tohi tangi pea ke toki ha’u ‘o ‘ai ai.

Siaosi Pohiva: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Kae ‘oua te ke ha’u, mahino ai pē ho’o lea noa’ia.

Lord Tu'ivakanō: Sea. Kātaki fakamolemole ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia kātaki 'o ...

Lord Tu'ivakanō: Ko e hoko e 12 ke tau mātuku ā he 'oku 'ikai ke kei 'aonga e me'a ko ení ia ke, mou toki ō 'o fakatonutonu atu 'i tu'a ka tau mālōlō mu'a Sea kuo hoko e 12.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea mahalo ko e, kapau 'e 'omai ha ki'i faingamālie e motu'a ni.

'Eiki Sea: Toki 'oatu ho faingamālie he 2. Hou'eiki toloi e Fale. (Na'e toloi heni e Falé ki he 2)

<002>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'amai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tukuange pē ke hoko atu e feme'a'aki 'oku te'eki ai ke kakato mai e ngaahi fokotu'u mei he Hou'eiki. Ko e taimi eni te u tuku ki he Fakaafonga Ha'apai 12. Ko 'ene 'osi pē 'ene me'a te u 'oange faingamālie ki he Minisitā Fefakatau'aki.

Fiefia hanga he Tō Folofola Tu'i tofa mai ha hala fo'ou ki he ngāue Fale Alea

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, mālō e fakalaumālie lelei e Feitu'una, hili atu e fu'u ngāue lahi na'a tau sītu'a mei ai 'i he'etau ngaahi 'a'ahi 'i he Vahefonua 'Otu Ha'apai. Fie fakahā atu pē ki he Feitu'una 'Eiki Sea 'oku kei hēhē'ia pē kāinga 'i he'enau vakai ki he ola 'o e 'a'ahi na'a tau fakahoko.

Sea 'oku ou fie fakahoha'a atu pē ki he tali Folofola ko eni 'Eiki Sea. Ki he motu'a ni, ko e te u pehē kuo toki a'u eni ki he 'Ene 'Afio ke ne hanga 'o tuku mai a e ngaahi, tau pehē pē 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a totonu na'e totonu ke a'u ki ai 'a e ngaahi ta'u lahi, tau sītu'a mei ai. 'I he'eku vakai ki he Tō Folofola ko eni 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o fakahā'ia mai ki he motu'a ni pea mo e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai ko ha toki me'a eni 'oku tupukoso 'i he anga 'eku fakakaukau. Ko e me'a ko eni 'oku hoko 'i he Tō Folofola ko e foki kimui 'a 'Ene 'Afio 'o ne lava ke ne hanga 'o tuku mai ki tu'a 'a e ngaahi me'a 'oku toka 'i hono loto pea mo e Ha'a Tu'i e fonua ko eni 'i he ta'u lahi, tautautefito 'Eiki Sea, ki hono muimui'i 'a e to'u Fale Alea ki he to'u Fale Alea talu mei tuai.

'Oku ou fakakaukau 'Eiki Sea ki he me'a ko eni 'oku lava ke u hanga 'o, lava pē ke u hanga 'o 'ilo'i 'a e me'a ko eni, kuo ma'u 'e he Tu'i 'a e loto to'a fe'unga tapu pea mo ia, ke ne lava 'o Folofola mai 'ikai ngata pē 'i Fale Alea, ka ko e kakai 'o e fonua ko Tonga, ke tau hanga mu'a 'o toe ki'i fakapapau'i ke tau toe vakavakai'i 'a e ngāue. Ko e me'a ia 'oku nofo 'i he'eku fakakaukau 'Eiki Sea 'i he mōmeniti ko eni 'i he fakahoha'a 'oku fakahoko.

'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea ki he tali ko eni 'a e Folofola, na'e to'o atu 'a e ni'ihi tau pehē ko e ni'ihi 'oku 'i ai 'enau taukei, ni'ihi falala'anga 'o nau me'a 'i he komiti ko 'eni 'o nau fakahoko e ngaahi tali ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou vakai hifo 'oku kakato 'a e ngaahi kaveinga kotoa

mahalo ‘oku meimei hongofulu mā taha, 12, hono to’o hangatonu mai ‘e he komiti ko eni ‘a e ngaahi kaveinga pea mo e ngaahi tukupā ko e ngaahi *challenge*, na’e faifaiangé pea ‘omai ‘e he ‘Ene ‘Afio ki he tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, na’e ‘ikai ke fakatāafataha pē ki he to’utangata ko eni pē ko e to’u Fale Alea ko eni ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou nofo ‘o sio ki he Tali Folofola ‘oku ou fakamālō hono ‘omai, ka ‘i hono fakalūkufua ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakakaukau ki he ki’i fo’i kupu lea na’e tō mei he ‘Eiki Palēmia he’ene lotu ‘aneuhu ko u lotu ke ‘omai ia ‘Eiki Sea ke ne hanga ‘o tataki atu ‘a e ki’i tokoni ‘oku ou vahevahe atu. Ko e ki’i fo’i kongā ‘i he’ene lotu na’e pehē, kole ki he ‘Otua ke ‘omai hatau ivi ke tau hiva ha hiva ‘oku fo’ou, pea hoko atu ‘Eiki Sea ‘oku ou mālie’ia ai ‘oku pehē pea hiva’i, hiva’i ke mālie.

‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e, ko e me’a ko eni na’e ...

<005>

Taimi: 1405-1410

Mo’ale Finau: ...Hoko ‘i he ‘aho ni ko e Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio kia kitautolu ‘i he Fale ko eni ke tau hanga ‘o hiva’i ha hiva ‘oku fo’ou. ‘Ikai ko e ‘uhinga ia ke hiva angamaheni ke ‘ai ha nota. Ko e ‘uhinga ‘Eiki Sea ke tau hanga ‘o fakahū mai ha mo’ui ‘oku fo’ou ki he ngāue ‘oku tau fai, pē ko e Pule’anga pē ko e Hou’eiki Nōpele, pē ko e kakai ‘i Fale Alea ni ‘Eiki Sea. Pea ko e ha’u ko ē ‘a e hiva ko ia kuo pau ke ‘i ai hano ola ‘oku fo’ou. Sea ke me’a hifo ki he tali na’e ‘omai mei he Fakataha Tokoni. Na’e ‘omai mei ai ‘a e fo’i ... ‘a e tohi ko e fo’i tu’utu’uni ki he hala fo’ou ke tau fou ai.

‘Eiki Sea ki he motu’a ni ko e fo’i hala ia ko eni na’e ‘osi totonu pē ia ke foua pē mei mu’a mei he to’utangata ‘aneafi, kakai poto. ‘I he to’u Fale Alea kotoa pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e kau toketā mo e ngaahi mafai kehekehe honau ngaahi *background* kehekehe. Ko e fo’i hala ko ē na’e tohi’i mai he ‘ofisi ko eni ‘o ‘Ene ‘Afio pē ko e Fakataha Tokoni, ‘a eni ‘oku ‘asi he lipooti ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia kuo tofa mai ‘a e hala fo’ou. Ko e hala ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou tui hala pē ia na’e totonu pē ia ke tau ‘osi fou tautolu ai ‘aneafi. He ‘oku fakahā mai ‘a e hala ko eni ‘Eiki Sea ‘a e me’a ko eni ‘oku nofo pē ‘i he’eku fakakaukau. Ko e tali ko eni ‘oku ‘omai ko eni kiate au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ‘isiū ia hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Vava’u ‘oku ou mālie’ia ai ‘a e fanga ki’i lea ‘oku ui pē ‘Eiki Sea ko e fanga ki’i lea teuteu. Toki fanongo pē au ia ‘Eiki Sea tā ko e fa’u eni ia ‘e ho’o kau ngāue ‘a e Feitu’una ‘o ‘omai ki he komiti. Pea ‘oku sai pē ia he ‘oku ta’utu e kau ngāue ‘o fanongo ki he laumālie ko ē ‘oku ma’u ‘e he komiti ‘oatu ‘enau fakahinohino pea nau hanga ‘o fa’u. ‘Oku ou mālie’ia he ki’i kongā ko eni ‘Eiki Sea koe’uhí he ‘oku totonu ke kau ‘a e tali ko eni ‘i he hala fo’ou pē ko e founga fo’ou ko ē ‘oku talamai *direction* ke tau fou ai.

Te u ‘oatu e ki’i fakatātā ko eni ‘Eiki Sea. Na’e me’a mai e ‘Eiki Nōpele ‘aneafi fekau’aki mo e fanga ki’i lea ko e fanga ki’i lea teuteu ko u manatu ki he lotu. ‘Oku ‘i ai e motu’a ‘oku fa’a lotu ‘Eiki Sea motu’a mei motu mama’o atu. Ko ‘ene fa’a lotu ‘oku pehē ‘ene ki’i kupu’i lotu pehē ange ai ‘oku ofi ha fetu’u mo e māhina ke tau hanga ‘o pae hifo ‘o nafu’aki e kavenga. Ka ‘oku ‘ikai foki ke fai ha fua kavenga’aki ia ‘Eiki Sea ‘aki e fetu’u mo e palanite. ‘A ia ko ‘eku sio ko ē ‘Eiki Sea ki he ngaahi me’a pehē ‘oku hangē ‘oku ha’u ki he’eku fakakaukau ‘a e ngaahi me’a ko

ē 'oku tokanga ki ai 'a e Nōpele he fakalea, kapau 'e to'o pē 'a e ngaahi lea teuteu ia ko ia ka tau pehē pē, "Pehē ange mai 'oku tau lava 'o faka'aonga'i totonu 'a e silini 'a e fonuá ki he me'a ko ē 'oku *priority* 'i he fonua *full stop*.

'Eiki Sea ko 'eku 'oatu pē 'e au e ki'i fakatātā mole ke mama'o ke u hanga 'o fakamaau'i e me'a faka-Patiseti ka ko e 'uhinga e fakamalanga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e tau sio fakalukufua ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Ene 'Afio 'oku 'ikai ko ha me'a toki tupukoso ko e fo'i pēteni ia na'e fou ai e fonua ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou faka'amu ange pē 'e 'osi 'a e me'a ko eni te tau tafoki kotoa 'a e Pule'anga 'a e kakai 'a e Nōpele 'o tau 'alu he ki'i fo'i hala ko ē 'o tā ha fasi 'oku fo'ou.

'Eiki Sea na'a tau ō atu ki Mo'unga'one, ko u manatu'i lelei pē 'Eiki Sea 'a e me'a 'a e Feitu'una na'e 'ohake 'e he kāinga fiema'u ha'anau ki'i palau fo'ou, pea na'e me'a atu 'a e Feitu'una pē ko e 'ai ke hā, pea ko e tali ko ē na'e 'omai mei ai kuo 'osi 'a e kau talavou mo e to'utupu he ō he toli ko e mātu'a pē 'oku toe 'ikai ke nau toe lava 'enautolu 'o toho ha vaka he taimi ko ē ko ē 'oku houhou ai e taulanga. Fiema'u e palau. Ko e fasi ko ē 'oku fo'ou na'a tau tā 'Eiki Sea na'e foaki 'e he Feitu'u na 'a e 18000 ke fakalava 'aki 'enau palau he koe'uhí he ko e fasi ko ē na'a nau taa'i mai ko e fiema'u 'oku vivili.

Ko e ki'i kongá pē ia 'Eiki Sea 'oku ou loto ke faka'osi'aki 'eku ki'i fakamalanga 'a e motu'a ni 'i he Tō Folofola ko eni. Ko e ui fakalukufua 'ikai ke ngata pē 'i Fale Alea, hū atu ki he kau *CEO*, hū atu ki he kau Talēkita, hū ki he ngaahi potungāue. 'Oku fiema'u ke lele 'a e fo'i ko e fo'i *across the board* 'a e fo'i fakapotopoto ko eni 'oku fiema'u ke tau fai e fo'i ngāue 'oku fo'ou pea hangē ko ē 'Eiki Sea ko e... 'i ai pē taimi te tau tuli tonuhia, 'i ai pē taimi te tau hanga pē 'o fakahā atu ki he 'Ene 'Afio 'E Ho'o 'Afio te mau fai kotoa...

<007>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Finau: me'a ko eni, ka ko e hala fo'ou 'Eiki Sea ka ko e hala fo'ou 'Eiki Sea, tau ki'i hanga 'o fakahingoa atu. 'Oku ai e lisi heni 'Eiki Sea ko e fo'i kupu 'e 11 ko e ngaahi kaveinga. Ko e kaveinga na'e tuku mai 'e he Tō Folofolá. Ko 'eku ki'i tñnaki pē mo e kole heni 'e Hou'eiki fokotu'u atu 'a e ngāue ke fa'i 'o pipiki ki he kaveingá, he ko e me'a ia 'oku fiema'u 'e he Tu'í. Ko e kaveingá 'atu mo e ngāue pea fakapipiki mo e tohi ko ē. Kai ke u toe fu'u tui au ke toe to'o 'a e fanga ki'i me'a fakaifoifó hangē ko eni 'oku 'asi ko ē 'i hē ko e Tu'i 'o lauikuonga mo e hā fua mo e hā fua. Ko u tui ko e fa'u pē ia ke tñnaki atu pē hangē 'oku meli'e 'a e fo'i fakaleá ka 'oku 'ikai ke ne toe ue'i 'e ia 'a e fo'i tōpiki mo hono 'uhingá.

Fokotu'u ke fakakau he Tali Folofola e palani ngāue ke a'usia ngāue ke fai

Ko e ki'i kongá pē 'Eiki Sea ko u fie tñnaki atú, koe'uhí 'oku ou nofo 'o fakakaukau ki he me'a na'e nofo nofo 'i he 'atamai 'o e Tu'í ko e talu mei fuoloa. Manatu'i pē 'e he motu'á ni 'Eiki Sea te'eki ke u Fale Alea ko u kei *high school* ko u fa'a fanongo mai pē he ngaahi fakamalangá, ko e Tali Folofolá, ko e mālō pē lakoifie ko e hā pea 'atu mo e fo'i palōmesi 'e 10 pea lele 'a e palōmesi ia 'Eiki Sea kae hangatonu 'a e ngāue ia he faha'i ko ē. Ko eni kuo palōmesi mai 'a e Pule'angá te mau ngāue fakataha ke fakahoko 'emau ngaahi palōmesi. Pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ia ke tau

hanga 'o faka'apa'apa'i 'a e si'i feinga ko eni kuo fai mai 'e he Pule'angá mo e kole ki he Pule'angá, ko e toe ki'i tĕnakí pē, kapau pē 'e toe ki'i tohi'i atu 'a e me'a ke fai, ke a'usia e kaveingá. Ko e 'uhingá ko e taimi ko ia 'e 'osi ai 'a e Fale Aleá, he 'oku talamai 'e he hala fo'ou mei he Fakataha Tokoni...

Kole ke tali mu'a fakatonutonu ki he Tali Tō Folofola he 'oku toe pē uike 3 ke alea'i Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ka u ki'i tokoni ki he Fakafofongá. Tapu pea mo e Seá fakatapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea, hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Sea e Komití. 'Oku kongá 2 'a e talí. Ko 'ene toki tāpuni ko ia he ta'ú ni, pea 'e 'oatu leva 'a e fakamā'opo'opo ki he poini 'e 11 ko eni ko ē 'oku fokotu'u maí. Ka ko e taimi ko ia 'e malanga'i ai 'a e 'esitimetí 'Eiki Sea 'oku 'osi *address* 'e he 'esitimetí ia kĕtoa 'a e ngaahi *issue* ko ení. Pea mou toki fokotu'u mai ai hangē ko e fokotu'u ko ia 'anenaí 'ai ha 50 miliona ki fē. Ko e 50 miliona mei fē, ka ko e ngaahi hoha'a ko ení, 'oku *address* kĕtoa pē ia he 'esitimetí. Ko ia 'oku ou kole atu, tau tali mu'a 'a e ki'i fakatonutonu ko ení ki he Tō Folofolá, kae fakakakato hotau fatongiá. Toe pē 'etau uike 'e 3 ke fai 'etau ngāue pea tau toki tipeiti ai 'Eiki Sea. Mālō Sea.

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito Sea 'oku ou tali pē 'e au 'a e tokoní 'Eiki Sea 'oku mo'oni pē ia. *At least* pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ha ki'i *hint* pē ki he 'Ene 'Afió ko e 'uhingá he te ne hanga 'o muimui'i 'a e fo'i lipooti faka'osi ko eni he 'osi ko ē 'a e to'u Fale Alea. He ko e me'a ia 'oku kole mai 'e he Fakataha Tokoní, ka 'osi 'a e to'u Fale Aleá, kuo pau ke mou lipooti mai 'a e ngāue na'a mou fai. 'A ia ko e lipooti ko iá ko e lipooti 'o e ngāue mo e ola. *At least* pē 'oku tau fakahā atu, ko e 'uhingá ko e fo'i tali ia ko ē 'oku 'ikai ke 'asi ai ha me'a ia hē. Kae 'ai 'o *attach* 'ai ha fo'i *attachment* ki hē, a).

'Eiki Sea : Fakafofonga ko 'eku tokoni atu ki ho'o fakamalangá, ke me'a hangatonu mai pē ke mea'i 'e he Hou'eiki ho'o fakatonutonu ki he tohi ko e hā ho'o fakaleá. Fokotu'u mai.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonu pē 'aku ki he tohi sai pē tohi ia, ka ko 'eku tĕnaki ke 'i ai ha fo'i tĕnaki *attachment* a) 'o lisi ai 'a e 'ū ngāue ko ē 'e fai ko ē 'o fakatatau ki he ngaahi kaveingá. Ko ia pē Sea 'oku ou fokotu'u mo iá. Pea toki hanga leva 'e he 'Ene 'Afió 'o muimui'i 'i he 'osi ko ia 'a e to'u Fale Aleá ko e fo'i me'a ia kuo pau ke a'usiá 'a e fo'i lisi ko ia. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea...

(*Na'e pasipasi 'a e Hou'eiki Mēmipa he ko e toki 'uluaki malanga eni 'a e 'Eiki Minisitā 'i he Fale Alea*)

Tokanga ke taau mo fakapotopoto ngaahi fokotu'u fai ki he Tali Folofola

Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu atu kia Lord Tu'ivakanō mo e Tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé, tapu atu ki he toenga 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakamālō atu 'Eiki Sea koe'uhi ā ko e lava lelei 'a e fuakava 'a e motu'á ni, ko hoku koloa ke fakamonū pea mei he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e

Hou'eiki Kapinetí pea a'u mai eni ki he Falé ni. 'Eiki Sea 'oku ou pou pou atu pē ki he fokotu'u pea mei he 'Eiki Minisitā Polisi' pea mo e fokotu'u tānaki pea mei he Fakafofonga Nōpele Hou'eiki 'o Ha'apaí. Ko e ki'i fokotu'u fakalelei si'i pē ke toe tānaki atu pē Sea palakalafi 5. Kapau 'oku kāfatahá ke 'unu mai pē ke mu'omu'a 'a e Fale Alea 'o Tongá pea fika 2 mai ki ai 'a e Pule'angá. Kae hoko atu pē motu'á ni Sea. Ko e ki'i tokanga atu pē ki he Feitu'una pea mo e Falé ni koe'uhí na'e fafangu kitautolu 'e he Folofola fakaava 'Ene 'Afió hotau Falé ni. Pea hili 'eku fuakavá 'oku ou ki'i hoha'a...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki he faitotonu 'a e ngaahi fokotu'u tānaki mo e fokotu'u mai ki he Tali Folofola. Ko e fokotu'u ko e me'a faka'ofu'ofa ka ko 'ene fakapotopoto 'Eiki Sea pea mo 'ene taau mo e Fale ni 'oku 'i he Feitu'una Sea. Ko e fakatātā pē na'e kamata 'ohake he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e fokotu'u ke tu'u 'a e 50 miliona he Tali Folofola. 'Oku ki'i ongo hala ia he koe'uhí 'oku 'i ai e founa fakangāue ia ki hono fakakakató pea fēfē 'alā kapau 'e fai atu e ngāue 'o kehekehe pea mo e fokotu'u na'e 'osi 'ave he Tohi Tali ki he 'Ene 'Afió ko e toe tokanga Sea koe'uhīa ko e fokotu'u ko ia pea mei he Fakafofonga Tongatapu 1. Koe'uhí 'oku ne ko e me'a tatau pē Sea 'oku ne hanga 'o fakaholomui' 'a e founa ngāue 'oku 'alu 'alu atu ke ne faka'uhinga hala' 'a e folofola fakaava 'a 'Ene 'Afió pea 'e malava pē ia ke ne hanga 'o toe maumau' 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale ni pea 'oku 'i ai pē pea mo e ngaahi tu'utu'uni ki ai 'a e Konisitūtone. Pea ko e me'a ia 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ni Sea 'a e mahu'ingá pea fakamālō atu he faingamālie.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā 'oku fo'ou kia au 'a e fakamalanga 'aki e fakaholomui ka 'oku 'uhinga kiate au 'a e me'a 'oku ke fakamalanga mai ki ai. Me'a mai Fakafofonga 'o Vava'u 14.

Fokotu'u na'a lava Pule'anga fai ha ngāue ki he fiema'u he Tō Folofola fekau'aki mo e Poate 'Uhila

Saia Piukala: Sea tapu pē pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku mahu'inga 'aupito pē Sea ngāue ho Falé 'i he ho'ataa ni fekau'aki pea mo e fakakakato 'o e Tali Folofola. Sea ko u ki'i 'oku ou pou pou kakato atu ki he ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi me'a ke hā lelei 'a e Tali Folofola mo tuha mo taau pea mo e Tō Folofola na'e 'omai. Sea 'oku ki'i tokanga pē motu'a ni ki he ngaahi kaveinga ko ia 'e 11 na'e fakahoko mai ko ē mei he Tō Folofola pea 'oku mahino pē kiate au ko e kongā lahi ia 'o e ngaahi hoha'a ko eni mo e ngaahi me'a na'e 'omi he Tō Folofolá Sea 'oku 'e toki malava hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tau talanoa' 'i ia he patisetí 'a e ngaahi me'a ia 'o e fekau'aki pea mo e faito'o konatapu mo e ngaahi me'a pehē ka 'oku tui e motu'a ni Sea 'oku 'i ai pē na'a 'i ai pē ha fo'i me'a 'e taha 'e lava ke fai ha ngāue ki ai ia he taimi ni kimu'a e Tali Folofola Sea 'oku 'asi ia 'i he ko e fika ono ko ē 'o e ngaahi fika ono ko ē 'o e ngaahi kaveinga pau 'oku hā mei he Tō Folofolá ko e tokanga ki he kau 'a e kau Mēmipa Poate 'e ni'ihī hono fakalele e ngaahi ngāue faka'ahó ka 'oku si'isi' 'i 'enau taukei 'i he mala'e ko ia. Ko u tui Sea ko e me'a eni ia 'e lava 'e he Pule'anga ia 'o fai ha ngāue ki ai kimu'a he Tali Folofola pea ko u tui 'e 'i ai 'a e tau pehē pē 'e fakafiemālie ki he

'Ene 'Afió 'oku ai e fo'i me'a 'e taha ia kuo fai e ngāue ki ai pē ko e fakafisi 'a e Poate ko eni 'oku fakataumu'a mai ki ai pē ko e fai ha tu'utu'uni ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ko e 'Eiki Minisitā ia ki he *Public Enterprises* ke 'oua te nau toe kau 'i hono fakalele faka'aho 'a e ngāue ko eni. Sea ko u tui ko e fo'i 'e taha ko eni 'e 'i ai 'ene fakafiēmālie 'i he Tali Folofola ko eni he ko e toenga ia ko ē 10 te tau toki lava ia 'e tautolu 'o *address* pē te tau toki talanoa ki ai 'i he taimi ko ia te tau alea'i ai e patiseti ke fai hono ka ko e, kiate au ko e ki'i me'a si'isi'i ka 'oku 'i ai 'a e ta'efakafiēmālie ki he 'Ene 'Afió 'a e toe *micro-manage* pē ko hono toe kau atu e ngaahi Poate ko eni 'i hono fakalele faka'aho e ngāue ko eni pea ko u tui 'oku 'osi mahino pē ngaahi ta'efiēmālie mei he kautahá mo e ngaahi me'a pehē ka ko 'eku faka'amu pē ia Sea ki he Pule'anga na'a lava 'o fai ha fo'i ngāue ki he fo'i taha ko eni 'e tokoni lahi ia ki he fakafiēmālie 'a hono 'ave fakataha pea mo e Tali Folofola ko eni pē 'e kau ia he Tali Folofola pē ko e toki fakahoko atu pē ia hono fakahoko kuo 'osi fai e ngāue ki he konga mahu'inga ko eni Sea 'a e ngaahi me'a na'e 'i he Tō Folofola. Mālō Sea e ma'u hoku faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki Pule'anga kimu'a pea hoko atu 'oku 'i ai ha tali ki he me'a 'oku tau 'uhinga ki ai 'a e Vava'u 14 pē te tau hoko atu pē tautolu ke mou toki tali fakalukufua mai. Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Sea pea ...

<009>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Palēmia: ... Feitu'una pea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. Ko u tui ko e me'a ko eni na'a mau, ko e fo'i, nau fokotu'u foki 'e au ia ke 'ohake kotoa 'a e 'ū, 'a e ngaahi fo'i, 'a e ngaahi fo'i me'a ko ē 'e 11 ke kau he talí. Pea mau loto kotoa 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia ke toki 'oatu pē ia 'amui ange. 'A ia 'e, ko e 'ū me'a kátoa ko ē 'e fai ha tali ki ai mei he fo'i vaha'a ko eni 'o a'u ki he tāpuní. 'Oku ngāue'aki 'e he Fakafofonga e fo'i lea ko e *micromanagement*. Ko u pehē pē ke ne hanga ange mu'a 'o toe hanga 'o faka, toe faka'uhinga'i mai pea mo e taimi 'oku totonu ke fai ai 'a e me'a ko iá. He ko e Minisitā pē eni e *Public Enterprise* pea 'oku 'i ai pē ngaahi 'ū me'a 'oku lolotonga tu'u ai. Kau ai e me'a ko eni 'oku fanongo 'oku lolotonga 'ai ko eni ke fakalelei'i. Kapau te tau hanga 'etautolu ia 'o 'ai 'o tipeiti'i heni ko u pehē 'oku tukuange pē ke ki'i ha'u e ki'i taimí. He 'oku hangē ko e lau 'e tala pē 'e taimi ia e me'a 'oku mo'oní. 'Oua te tau hoha'a. 'Oua te tau hoha'a he ko e me'a kotoa pē 'e ha'u pē. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea kole fakamolemole atu pē 'uhí hono maumau'i e tu'utu'uni ho Falé e toe tu'u tu'o 2 haké. Ka ko e me'a 'oku, toe fokoutua hake e motu'a ni ia 'Eiki Sea koe'uhí ke fakahoko atú, kapau te tau foki pē ki he 'etau Tu'utu'uni Ngāué huufi kamata 'a e Fale Aleá. 'A ia 'oku 'i ai 'a e 8 ko e konga ko ē hono 9 Tō Folofola 'Ene 'Afió pea kuo pau leva, kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fokotu'u ha Komiti Fili ke tali 'a e folofola 'Ene 'Afió ki he Fale Aleá. Pea ko e konga hono 10 'Eiki Sea kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fili ha Fakafofonga Nōpele 'e 1, Fakafofonga Kakai 'e 1 ke 'ave 'a e Tali Folofolá ki he 'Ene 'Afió. Pea tau 'alu hifo leva mei ai mei he 10 ki he 11. Kuo pau ki he 'Eiki Seá ke lau 'a e talí mei he 'Ene

‘Afió. Ko e fo’i me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea ko e kongá ko ē hono 9 ke fili ha Komiti Tali Folofola pea ‘ave ki he Fale Aleá ‘e ha Nōpele mo e Fakafofonga ‘o e Kakaí. Pea ko ‘ene ‘alu hifo ko ē ki he kongá ko ē ke tali he ‘Ene ‘Afió, kuo pau ki he Fale Aleá ke ‘ave ‘a e tohi talí ‘a e komiti ko ē na’e filí ki he folofola fekau ‘a ‘Ene ‘Afió ‘a e tu’utu’uni, ‘a ia ‘oku ‘asi ia he fika 7 mo e 8 kuo pau ki he Fale Aleá ke fai honau tūkuingata ke fakahoko ‘a e fekau ‘a e Tō Folofolá. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’á ‘Eiki Sea, ‘osi hanga he ‘e Tu’utu’uni Ngāue ko ē ho Falé ‘o talamai e me’a ko ē ke muimui ki ai e Falé. Ko e fili he Feitu’una ha Komiti Fili he tō folofola na’e ‘ave ko ē ki he Fale Alea. Pea ‘osi ko iá pea toe fili he Feitu’una ha Nōpele pea mo e Fakafofonga Kakaí ke ‘ave e tali folofola ‘Eiki Sea. Ko e fekau ko eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘i he 11 kongá hono 2 ko e fekau ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ko ē he taimi ní. Ka ‘oku talamai hangatonu he kongá ko ení ‘Eiki Sea kuo pau ki he Fale Alea ke fai honau tūkuingata ke fakahoko ‘a e fekau lelei taha ‘e ala lavá. Ko e fekau ko ē na’e ‘omai ko ē he Tō Folofolá ‘oku talamai he kongá hono 12 kuo pau ki he Fale Alea ke fai honau tūkuingata ke fakahoko ‘a e fekau ko iá. Ko ‘etau me’a ‘oku fai he taimi ní ‘oku tau toe hanga tautolu ‘o ‘analaiso ‘a e folofolá. Ko hai kitautolu ke tau hanga ‘o toe faka’uhinga’i ‘a e folo ...

<002>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Polisi: ...Folofola. Ko hotau fatongia kuo talamai ke fai kuo pau ki he Fale Alea ke fai hotau tūkuingata fekau’aki mo e fekau kuo fakahoko mai kia kitautolu ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku toe fokoutua hake hono 2 Sea, ke tau foki ki he tu’utu’uni na’e fa’u pea paasi ‘e he Fale ni, ko e founa ngāue eni ko ē ki hono fai. Ko e hā e tali ‘a e Komiti Tali Folofola, ko e tali ia ‘e ‘ave ‘e he Fale Alea ki He’ene ‘Afió, ‘e he toko 2 ko e Nōpele, pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘e taha. Pea ‘oku ‘asi pē ia ai ko e taimi ko ē ‘e ‘omai ai e tali Folofola pea lau ‘i Fale Alea, ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atu Sea, tau foki ki he ‘etau Tu’utu’uni Ngāue koe’uhi ko ia te ne hanga ‘o pule’i ‘etau ngāue Sea. Ko e me’a pē ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e tokanga ko ē ‘i he taimi ní, tau foki ki he tu’utu’uni, kae fakahoko e ngāue he kuo ‘osi maau pē me’a kotoa na’a tau fou mai ai Sea. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Polisi, me’a mai Fakafofonga Ha’apai 12.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga...

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā Kapineti, fakatapu ki he kau Hou’eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí.

‘Eiki Sea ‘oku ou fokoutua hake pē ke ‘oatu ‘eku fakakaukau fekau’aki pea mo e Tō Folofola mahu’inga ki he kaha’u ‘o e fonua, kae pehē foki ‘Eiki Sea ki he Tali Folofola kuo fakahoko ‘e ho’o komiti na’e fili ‘e he Feitu’una ke nau fakahoko ‘a e tali Folofolá pea ‘oku ou vakai ki ai, faka’ofa’ofa ‘a e me’a hono kotoa.

‘Eiki Sea ‘oku ou vakai ki he fakatonutonu na’e fakahoko ‘e he Nōpele fika 1 ‘o Vava’u, pea ‘oku ou vakai hifo ki he palakalafi 2 ‘Eiki Sea ‘a e tali ‘o e Folofola ko e fo’i lea, ‘oku mau kūnima, Sea ‘oku ou manatu leva ki he Ha’a ‘Isileli ‘i he taimi kimu’a, ko e taimi pē ‘oku ‘afio’i ‘e he Tu’i ‘o e ‘aho ko ia kuo houhau ‘a Sihova, pea ko e tu’utu’uni vave ko ē ‘oku ne fai pea mo hono tali ko ē ko ē ki he houhau ‘a Sihova, kāinga ‘Isileli kotoa pē mou ‘i tu’a fakaefuefu, pē ‘oku tonu ‘a e lave ko eni Tongatapu 9 pē ‘oku, pea ko e me’a ia na’e fai ‘e he kāinga ko eni. ‘Oku lave’i ‘e he motu’a ni na’e me’a ‘a e Feitu’una ‘i he kamata’anga pē ‘aho ni ‘oku houhau ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea ‘oku ‘ohake ai ‘a e langa ai ‘a e fakakaukau pea mo e ki’i voka pē ‘oku ou ‘omai ke ‘asi ki hē ke ‘asi ‘oku ‘i ai ‘etau *act*.

Fokotu’u ki ha hū louifi e Fale Alea ki he Fale Tu’i

Ko e tali ē Folofola ‘Eiki Sea maau ia, ko e hā leva ha me’a te tau fai, ko ‘eku fokotu’u Sea ki he kongā ko ia ‘oku pehē, **‘oku mau hū louifi atu mo e** lotu ‘apasia ki he ‘Afio na. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ki’i tākaki pē ia ‘oku ou ‘oatu he ‘oku ou vakai ki he ngaahi ouau pehē ni kimu’a, ko e, te u pehē ko e ‘osi’osi taha e ko e fakahā ‘a e halaiā pea mo e ongo’i mālu’ia pea mo e lotu fakatōkilalo.

‘Eiki Sea ko e kongā pē ia ‘oku ou, pea ‘oku ou fokotu’u atu, paki mai e louifi kae tui hatau kahoa, ka tau fononga ki palasi. Pea toki fai pē ngāue ia ‘i he ngāue ki he patiseti ko eni ‘Eiki Sea ka kuo lava hotau fatongia mo fakahā ki He’ene ‘Afio, ‘oku tau tali ‘i he lotu mafesifesi.

‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kongā pē ia ‘oku ou ‘oatu ke, pē ‘e tali ‘e he Fale ni ka ‘oku ou fokotu’u atu, mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Fokotu’u ke fai mo tali Tali Folofola mei he Kōmiti Tali Folofola

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una, kiate au Sea ko e laumālie ‘o e komiti na’e tu’utu’uni ‘i he tu’utuuni ‘a e Fale ‘o e Feitu’una, kiate au ‘oku maama lelei pē ‘a e ngāue na’e fai ‘e he Sea e Komiti Tali Folofola. Kiate au ka ‘ave pē ‘uluaki tali na’e fakahū mai ki ho Fale, hangamālie pē ia. Ko e ki’i fakatonutonu ko ē na’e toki fai ia ko ē, ko e ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu’i’āfitu: ...ko e me’a ia ‘oku ui ko e fakalahi mo e noa’ia ka tuku pē ia ‘oku sai pē ia, ka ‘oku ou ‘uhinga pē au ia ki he Fakafofonga Ha’apai ko e fu’u ifi ‘o hai te tau ō ‘o toli mai ke fai’aki e hū louifi. Ko e hū louifi ko e fu’u ifi pē ‘i tu’u ‘i lotu ‘api ‘o e tokotaha ha’ana te tau ō mai ‘o hū atu’aki ko eni ia ko e paki louifi noa’ia. Ko e fu’u ifi ko ē ‘oku tu’u ‘i lotu ‘api ‘e faka’atā ia ke tau ō ange ‘o ‘omai ‘o hū atu ‘aki ko e hū louifi ia. Ko e hū louifi fakamuimui he Ta’ahine ko Kuini Salote ko e tama ko eni kuo unga fonua ko e louifi ia na’e hū’aki he kāinga ‘o Lelenoa mo e kāinga ‘o Lapaha. ‘Oku pehē e me’a ko e hū louifi ‘oua te tau ō atu tautolu ‘o ‘ai ‘etau fu’u ifi ko eni ‘oku tu’u ‘i mui, ‘ikai ko e heliaki e hū louifi ko e fu’u ifi pē ‘oku tu’u ‘i lotu ‘api ko ia

pē ‘e hao’aki ‘etau ō atu ‘o fai’aki ‘etau hū louifi, tau toki ‘ai pē ‘etautolu ha la’i lou’akau noa’ia ka ko e hū louifi ia ko e ‘omai pē ia mei he fu’u ifi pē ia ‘oku tu’u ‘i loto ‘api hangē ko e tatala ‘a e Sea ko e fu’u moko ‘oku nofo pē ia he fu’u ifi ‘oku nofo pē ia ‘i loto ‘api ‘a e Ha’amoko. ‘Oku nofo pē ia ‘i loto pea ‘oku ‘eiki pē feitu’u ia ko ia.

Sea fakanounou ko e Tali Folofola ko e tali ki he Tō ‘a e Folofola pea ko e koloa ko eni ‘oku ‘i loto ‘i he ngāue ‘a e Sea mo e me’a kuo lava e fokotu’u mai ki he Feitu’una mo ho’o kau ngāue faka’ofa’ofa lelei. Ko e ki’i noa’ia ko eni na’e toki fai ‘anenai ka ‘ikai ke kau ia sai pē ia. Kiate au Sea ‘oku ou fokotu’u atu hangē ko e taimi ho Fale kuo fokotu’u mei he Pule’anga toe pē ‘etau uike ‘e tolu ko eni ke fai ā mo tali ā ‘a e Folofola kae hoko atu e ngāue ho Fale he ko e Tō Folofola ko eni na’a ne Folofola mai’aki ‘oku ‘ikai he fai he Fale ni ia ‘a hono fatongia. Ko ‘etau kei faka’uhinga ko eni ‘oku kau mo ia he ‘uhinga e Tō Folofola. ‘E tuku ‘a Tonga ni ia te tau fai atu tautolu ia ‘i Nu’usila. Sea ‘oku ou fokotu’u atu ko e Tali Folofola ko eni na’e ‘omai mei he komiti kuo paasi mai ‘oku ou fokotu’u atu tali ā kae hoko atu ‘a e ngāue ho Fale, te tau alea he ‘aho ni ‘aho kakato ‘o ‘osi ‘oku hanga mai e ‘ū fatongia Feitu’una Sea kae fakamolemole ‘o...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘oku ke fakafoki ho’o fokotu’u ki he ngaahi fakatonutonu? Pē ko ho’o kole mai ke tali ho’o ngaahi fakatonutonu?

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ou fokotu’u atu pē au Sea kapau ‘e tali pē ia ‘a e ‘uluaki lipooti pea fai mo tali ā ia kae fai ha ngāue ho Fale. Ko e lipooti ko eni na u ki’i fakatonutonu pē ‘e tali pē ‘e ta’etali te tau lōloa tautolu ia ai, ‘e toe mole e ‘aho ni. Kapau ‘oku tokoni atu e ki’i fakatonutonu fakafeta’i pea ka ‘ikai tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Feitu’una ia ke pāloti kae hoko atu e fatongia.

Lord Tu’iha’angana: Ko e ki’i tokoni pē, tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Hā pē me’a ia ‘a e Feitu’una ka ko eni ko e...hangē ko e me’a ko eni na u fokotu’u atu pea tau toki mālōlō he ko e ‘uhinga pē ‘oku ou tui ko e hangē pē ko eni kuo ‘osi ‘omai e ngaahi fakatonutonu. ‘Oku ou tui ko e ngaahi ...ko e ki’i to’oto’o pē ‘o ‘au’auhani pē kae toe nounou ange mo mahino ‘a e Tali Folofola, pea ‘oku ou tui ko eni na’a nau ‘osi ngāue ki ai. ‘Ikai ke fu’u ‘i ai ha fekau’aki ‘ū malanga ko eni kuo ‘osi he ko e ‘ū malanga ia kuo ‘osi ko e feinga ke toe tānaki ha me’a, ka ‘oku ou tui ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku ko e fo’i Tali Folofola ko ē na’e ‘omai he komiti pea ko eni na’e toe fakalelei’i he ‘Eiki Nōpele Vava’u ko u tui kuo tokamālie ia. Ko e ngaahi hoha’a mo’oni pē ‘a e hoha’a ko eni ke fakakakato ‘a e ngaahi taumu’a na’e fai mai’aki ‘a e Tō Folofola ka mou mea’i ‘oku ki’i hanga he komiti ‘o fakalukufua pea ‘oku ‘i ai mo e tofa mai mo e hala fo’ou ngalingali ‘e toki fakahoko atu ‘i he ngaahi konga kimu’a pea tāpuni. ‘Oku ou tui fe’unga ‘ānoa pē ‘a e ngāue ko eni ‘oku ‘amanaki ke tau fai ‘i ai e fo’i konga heni ko ē ‘oku mau kafataha pē ko e hā Kalake ki’i ‘ai hake ange ka u ki’i ...’oku ‘osi fe’unga pē ia ‘oku ‘asi ai ko ē tau “Ho Finangalo ke faka’u atu ‘emau tautapa ko eni mo e fakamolemole ki he ‘Afiona “ ‘Oku kafataha ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea ‘o Tonga” hangē na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u kapau ‘oku ha’u kimu’a ha me’a pē ia ka ‘oku ‘i ai ‘a e poini ia ‘a e fokotu’u ‘a e Minisitā *Trade* kapau ‘oku ha’u ‘a e Fale Alea kimu’a ‘i hono ngāue’i kuo ‘osi fe’unga ‘ānoa ‘a e fo’i pehē atu ko ē ‘oku tau fai ‘etau ki’i tautapa mo ‘etau kole meesi ki he fakamolemole pea ‘oku kafataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga mo e Pule’anga ‘i hono ngāue’i ‘a e ngaahi fekau ko eni ‘oku ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'iha'angana : .. tō mai, pea ko hono ngāue'í te tau hoko atu ki ai 'i he hili hono 'ave e Folofolá 'i he patiseti ko eni kuo 'osi fa'u 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o hangē ko eni. Ko 'etau tala fakatātā pē. Hangē ko e fokotu'u ko eni ko ha 50 miliona 'oku, ko e ngaahi me'a ia ke 'ohake he patiseti. Ko e 50 mei fe'ia? Mei he *constituency fund* 'a e kau Mēmipa mo e hā kuo pau pē ke fokotu'u atu 'a e fo'i fika mo e fika ke to'o atu 'o fai'aki 'a e 50 miliona. Ko e ngaahi me'a ia 'e hoko atu ki ai te tau toki ngāue'i atu 'i he patiseti, ka kuo fe'unga 'ānoa pē 'a 'etau tali ki he Folofola ko eni kuo tō mai, ko eni te tau ngāue'i kamata 'apongipongi pē ko e 'aho atú mo e uike kaha'ú mo e uike 'e 2 ka hoko maí mo e māhina ka hoko maí, hono ngāue'i e Folofola ko eni 'i he fu'u patiseti ko eni. Tau fakamahu'inga'i 'a e ngaahi me'a ko eni na'e me'á. Vahevahe e patiseti ko hotau mafaí ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 9.

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā 'a e kau Minisitā 'o e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Nōpelé tapu mo e kaungā Fakafofongá. 'E Sea ko u poupou ki he fokotu'u kuo fai mai 'e he Tēpile 'a e Hou'eiki. Ka ko 'eku, na'e 'i ai foki 'a e fokotu'u atu mei he Tēpile ko eni pea na'a ke me'a mai ke fokotu'u pē ko e ngaahi tukupā ka 'oku 'ikai ke 'asi ia heni. Ka ko 'eku fakahoha'a atú pē ko e hā 'a e me'a 'oku lau ki ai. Ka 'oku ou poupou au ki he Tēpile 'a e kau Nōpele tau tali ia, pea 'omai 'a e 'a e fo'i tohi aofangatukú tau sio ki ai kamata mei hē 'o a'u ki hē, pea 'osi ko iá pea toki fai leva ha'o tu'utu'uni ki ha toko 2 ke na me'a atu. Pea hangē ko e fokotu'u na'e fai mai mei Vahe Foá, mo e louifi, ka ko eni kuo me'a mai 'a e Nōpele ia 'o Vava'ú mahalo na'e 'uhinga pē 'a e Fakafofongá ia ki he fu'u ifi ko ia heni, ka 'oku me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u ko e fu'u ifi mei Palasi. Ko hai 'e 'alu 'o toli mai e fu'u ifi mei Palasi. Ka 'oku ou poupou atu au ki he Tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé. Ka ko 'eku fakahoha'a atu pē 'aku ia 'e Sea, koe'uhi ko ho'o fale'i na'e fai maí 'oku 'ikai ke 'asi ha tukupā ia heni hangē ko e fokotu'u na'e fai atu mei he Tēpile ko eni mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'oku mahino kia au 'a e ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi faka'amu ko eni ki he'etau tohi. Kole atu ki he kalaké ke tokoni mai he founa ngāue ko eni. Ko u tui mahalo kapau te tau tali fakakupukupu pē, koe'uhí ko e kupu pē eni 'e 7. Pea 'oku ou kole atu Tongatapu 9, Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, Fakafofonga Vava'u 14, Ha'apai 13 pea mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ke mou fakatokanga'i ho'omou ngaahi fakatonutonu na'a mou fokotu'u maí ke fakahū he kupu 'oku fai ki ai e feme'a'aki kamata pē mei he kupu 1.

Fakatonutonu fakakupukupu e kupu 1 Tali Folofola

'A ia 'e Ho'o 'Afio, kole atu ki he Kalaké ke ne hanga 'o fakatonutonu mai 'o kapau 'e tali 'e he Hou'eiki 'a hono fakalea lolotongá, kae fakahū mo e ngaahi fakatonutonu na'e 'osi fokotu'u mai ki he fakalea lolotongá ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki ke nau toki tu'utu'uni ki ai. 'A ia ko e 'uluaki kupú: 'Oku mau tomu'a tuku 'a e fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene fakalākoifie lelei. 'A ia ko e fakatonutonu eni 'a hai kuo to'o 'a e Tokaima'ananga 'o e 'univeesi.

Lord Tu'i'āfitu : Sea ko e fakatonutonu ia 'a e motu'á ni 'i he maama fakatohitapu 'oku ou lave'í ko e Mafimafi 'oku ne ma'u kātoa ha toe langilangi, mā'oni'oni, tokaima'ananga 'i loto kotoa pē he fu'u Mafimafi. Ko e toe 'ai ko ē 'a e Tokaima'ananga 'o e 'univeesi 'oku tau fa'ao 'etautolu 'a e 'uhinga 'o e Mafimafi. Ka ko 'etau feinga ke nounou pea māsila 'a e tali ki he Tō Folofolá. 'Oku

mau tomu'a tuku 'a e fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi. Fe'unga kakato pē ia. Ko e Tokaima'ananga 'o e 'univeesi, kātoa pē ia ki'i mafi pē ia 'e taha.

Lord Tu'iha'angana : Sea, 'osi mahino pē 'a e founga ngāue ko ia 'etau, kapau 'oku tali 'a e me'a ko eni 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpelé 'e to'o leva 'a e laine pulū 'e to'o ia, pea ka 'ikai ke tali, ko 'ene kakato ia hoko ki he palakalafi 2, 3, 4, 5, 6, 7.

Penisimani Fifita : Sea 'oku ou pou pou atu ki he fokotu'u ko ia 'a e 'Eiki Nōpele. Mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke fakatonutonu 'a e kupu 1 fakatatau ki he me'a 'oku tali 'e he Hou'eiki.

Lord Tu'iha'angana : Ko ia Sea....

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea: ... ko hono tamate'i e ...

Lord Tu'iha'angana: Loto lelei pē Hou'eiki ki he me'a ko ia pea to'o leva ia kae tali ia kae hoko ...

Pou pou'i pea alea'i fakakupukupu kupu hono 2 Tali Folofola

'Eiki Sea: Ka tau hoko atu. 'A ia ko e Kupu hono 2 'oku kamata he, 'aki e 'oku mau kūnima 'a ia ko e fakatonutonu ki he kupu ko eni ko hono tamate'i e kūnima mo'oní mo e fekau. 'Oku 'i ai ha liliu pē ko ha tānaki mai? Pou pou?

(pou pou)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke liliu. Hou'eiki mou me'a hifo ki he kupu fika 3 ki'i lahilahi e ngaahi liliu 'oku fokotu'u mai ki ai. Toe 'i ai ha fokotu'u ki he Kupu 3?

(pou pou)

Alea'i kupu 3 e Tali Folofola pea tali 'o pou pou'i

'Eiki Sea: 'A ia ko e Kupu Fika 3 na'e to'o e ngaahi kongā pea ko eni 'oku tānaki mai e sētesi faka'osi 'a ia 'oku kamata 'aki e ke matafi e Tonga ho finangalo. 'Oku 'i ai ha pou pou ki he kongā fo'ou ko ē 'oku tānaki mai?

(pou pou)

Alea'i pea pou pou'i kupu 4 & 5 e Tali Folofola

'Eiki Sea: Tau hoko atu ki he Kupu Fika 4. Ke matafi e Tonga ho finangalo. Kalake 'oku kehe tohi ia ko eni ko u ma'u mei he me'a ko eni he *screen*.

'Eiki Palēmia: 'Alu hifo e kāfataha ki he palakalafi 4 ia. Ko ia.

Alea'i kupu 5 e Tali Folofola

'Eiki Sea: 'A ia ko e kupu 5 'oku kāfataha e Pule'angá pea 'oku liliu e Fale Alea ke 'ave kimu'a he Pule'angá fakataha mo e ngaahi fakatonutonu na'e me'a mai ki ai e Fakafofonga Nōpele 'a Vava'u. Hou'eiki 'oku te'eki ai ha fokotu'u ki heni, Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki e Fale 'Eiki ni 'e Sea ko e fokotu'u na'e 'oatu pea me'a mai e Feituu'na 'o fale'i mo tataki ki he tu'u ia ko e ngaahi tukupā pea na'e fokotu'u atu ke 'osi pē palakalafi ko eni pea hoko ai 'a e ngaahi fokotu'u nau 'oatu 'e nima mei he tēpile ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou tokoni mai ki hono fakaleá.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga ke nounou & fakalukufua e Tali Tō Folofola 'e

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea kae 'oatu pē mu'a ha ki'i tokoni ko hono 'uhinga 'oku ou, 'oku ou tokanga'i 'oku 'oku tokanga lahi 'a Tongatapu 9 ke fakapapau'i 'oku hanga 'e he Tali Folofola 'o fakafetaulaki'i 'a e ngaahi 'ū me'a ko ē na'e fai mai ki ai e folofolá. Ka ko u kole pē au ke fai e tokoni Sea ko hono 'uhinga ko e loto ko ē komití mo e fakakaukaú 'oku fakapotopoto ke 'ave pē fo'i Tali Folofola ke nounou mo fakalukufua kae mea'i pē 'e he Hou'eiki na'e 'osi fai e ngāue ia ki heni 'a ia na'e ui mai e ni'ihi e kau *CEO* ke fakapapau'i 'oku fakahoko e me'a ko ē ke tokanga ki ai Tongatapu 9 pea ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai 'i he lipootí 'i he peesi fitú ke tali ke hoko atu e ngāue 'a e Komiti Filí ...

<009>

Taimi: 1445-1450

Mateni Tapueluelu: ... lolotonga ko eni he tali folofola pea 'oku 'osi 'i ai ai 'a e felotoi mo e femahino'aki, femahino'aki 'e lava ke 'ave e Tali Folofolá ia kongá 2. Pea 'e Na'e toe 'i ai 'a e lipooti 'amui ange ke kakato 'a e ngāue kuo lava 'o fakahokó 'a ia ko e pepa ko iá 'oku hiki kakato ai 'ū me'a ko ē 'oku si'i tokanga mai ki ai. Ko e tokoni atu pē. Kakato ia ai 'o 'alu ki he ngaahi poini kehekehe 'e 11 kau ai e faito'o konatapú, 'oku kau ai e tokanga ki he vailasi KOVITI. 'Oku kau ai e tokanga ki he langa faka'ekonōmiká. 'Oku kau ai e tokanga, kātoa e 'ū me'a ko ē 'oku kau ia ai ka 'oku 'ikai ke mau tui 'oku fakapotopoto ke lisi kakato ia hē, kae 'ave pē tali fakalūkufuá pea ko 'ene 'osi ko iá toki fakakakato e ngāué pea lipooti leva ki he 'Ene 'Afió. Ko eni ia 'a e ngāue kuo kakato fekau'aki mo e me'a na'e mokoi ki ai 'ene Tō Folofolá. Ko 'eku tokoni atu pē he ko u ongo'i pea 'oku 'i ai pē ho'omou mo'oni 'oku 'ikai ke fakamatala'i atu ke kakato 'a e ngāue 'oku fakahoko ko ē he komití ke mahino pē 'oku 'ikai ke fai ha fofonga valea e komití Sea kae lava pē ke 'ave fakalukufua ā ē kae fai e ngāue 'a e Falé. Na'a 'ohovalé 'oku tau lisi atu pa'anga e me'a ki hē, pa'anga e me'a ki hē pea toe fehalaaki e fo'i tukupā ko ia pea toe 'i ai ha

me'a 'e hoko kae 'ave fakalukufua ē kae toki siofi he 'e Fale Alea 'a e anga 'a e fetukuaki e pa'anga ke tonu. 'Oku 'osi fai e ngāue ia ki ai 'e Tongatapu 9. Ko 'eku tokoni pē Sea ke taha 'etau fakakaukau taha e 'a'alo 'etau pate. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 4. Tongatapu 9 ko e fakamatala ena mei he Komiti Fili 'a e ngaahi 'uhinga na'e 'ikai ke fakakau ai e lisi ko ē 'oku ke me'a mai ki ai.

Penisimani Fifita: Sai pē ke u toe fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Taukave Tongatapu 9 fiema'u e palani ngāue ke faka'asi he Tali Folofola

Penisimani Fifita: Tapu mo e Seá, tapu mo e Fale Alea 'o Tonga. Sea hangē ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'i he kamata'angá. Ko e Tō Folofola ko ení 'oku makehe pea 'ai 'etau talí ke makehe. Ko e Tō Folofola ko 'etau Tali Folofola ko ení ko e me'a tatau pē ia. Ko e me'a eni ko ē 'oku ou tokanga ki ai mou fakamolemole'i au Sea 'o e komiti kae 'uma'ā e Palēmiá mo e Falé. Tuku pē mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukau pea te mou toki aofangatuku pē.

Na'e tokanga mamafa 'a 'Ene 'Afió ke tau'i e faito'o konatapú. 'Oatu ko ē 'etau tali ko ē ko e anga pē 'eku pehē, folofola mai e Tu'í ko fē me'a 'oku 'ai ke tau'i 'aki e faito'o konatapú. Ko homou pehē ko e kāfataha ka ko e hā e fo'i me'a 'oku 'ai ke tau'i'aki? Ko e 'uhinga ia e fokotu'u kapau he 'ikai ke fokotu'u pehē ko e 50 miliona ka tau fokotu'u atu te tau vahe'i ha pa'anga mei he Patisetí ke ngāue'aki. Ko e 'uhinga ia 'oku mahino kiate au 'a e fakamalanga 'oku fai mai he 'e he mēmipa 'o e komiti ka ko e motu'a ni 'oku sio ko e hā 'a e me'a te tau fai, fo'i *action*. 'Oku mahino pē te tau toki fakasio tautolu ki he olá, ka ko e hā 'etau palani? Te tau toki fakamatala 'etautolu ki he *outcome*. Ko e hā 'etau me'a 'e faí pea te tau toki fakamatala 'etautolu ki he Tu'í ko e me'a ē na'e faí, 'osi. Ka kuo pau ke mu'omu'a e palani, 'e mu'omu'a e *action* 'i he *outcome*. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. Sea 'oku ou fiefia lahi pē au he fanongo pea u fokoutua pē 'o fanongo ki he feme'a'aki 'i he ngaahi fakatonutonu ko ení pea 'oku ou tui pē Sea ko e ngaahi faka'uhinga pē. Ko e laumālie ko ia 'o e Tali Folofola na'e fokotu'ú 'oku laumālie lelei pea 'oku mono atu ai pē pea mo e ngaahi me'a ki hono fakalelei'i. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē 'ū ngaahi fakalelei ia 'oku tonu 'aupito pea fenāpasi pea mo e fakakaukau 'o e Tali Folofolá. Ko e fakakaukau e motu'a ni ia Sea 'oku 'ikai ke u, fakamolemole pē ko e loto 'a e motu'a ni, 'oua toe fakahū ha me'a ke toe lōloa ai e, 'a e fo'i palakalafi 'o e Tali Folofolá. Ko e ki'i fo'i kongā, ko e fo'i sētesi 'uluaki ko eni 'oku pehē, **'oku kāfataha 'a e Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'anga 'i hono ngāue'i 'a e ngaahi fekau kuo tō mei he Taloni.** Hanga 'e he fo'i sētesi ko iá ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘o pukepuke kātoa e ‘ū me’a ko ē ‘oku tau fakamatala mo e me’a ke tau fai. ‘Oua te tau toe hanga ‘o fakamatala ke faifai pea tau, na’a tau fai atu ai ha palōmesi pē ko e hā. Ka ‘ikai lava, fo’i sētesi ko ia, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o aofangatuku, hangē ia ‘oku ne hanga fakamā’opo’opo kātoa ko e me’á e, pea tau ngāue leva ki ai ko hotau kaha’u ia. Ko ia pē Sea mālō.

Mo’ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Fokotu’u to’o ‘Oku kae fakahū e ‘E ke ‘oua tukuhifo Tō Folofola Tu’i

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou ki’i muimui atu pē ‘i he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā ‘Eiki Sea, ‘oku ou pehē ‘e au ia ‘oku tonu ke, ‘oku hala ‘a e ‘oku, ko e fo’i lea ko ē, ko e ‘oku ia ‘Eiki Sea ‘oku fakamahino ‘e tautolu ia ‘oku tau lolotonga kāfataha, kae hili ko ia, na’e Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio, ‘oku ‘ikai ke mou kāfataha ‘i hono langa e fonua fakatatau ki ho’omou ngāue ko ē na’e fakahoko. Totonu ange Sea ke ‘ai ‘e tautolu ‘o pehē, ‘E kāfataha ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea ‘o Tonga. Ko ‘etau fokotu’u e ki he ‘Ene ‘Afio, ‘E Ho’o ‘Afio ko e me’a ko ē na’a ke Folofola mai’aki, mo’oni, na’e ‘ikai te mau kāfataha, na’a mau tōnounou, kamata ‘i he ‘aho ni, te mau kāfataha. ‘Oku ou fokotu’u atu pē ‘Eiki Sea, to’o ‘a e ‘oku ‘a e ‘E, he kapau ‘e ‘Oku ia ‘oku tau hanga ‘e tautolu ‘o tukuhifo e me’a na’e Folofola ki ai, Sea, hangē ia na’e sai pē ‘etau ngāue ia ‘a tautolu ia ‘Eiki Sea. Ko e ki’i fokotu’u pē ia ‘Eiki Sea, mālō.

LordTu’i’āfitu: Sea, tonu pē tu’u ‘a e ‘Oku ia, ko e ‘E ia kapau ‘oku tau tō kehekehe pē ‘i Fale Alea ni ‘i he ta’u eni ‘e 10, pea ‘e ‘E, ‘a fē, ‘ai e ‘oku, ‘oku ne fakamatala ai ‘etau feinga ‘a e Pule’anga pē te tau ma’u atu ha fakamatala kakato ko e ngaahi me’a ko ē ‘o e ta’u ni, ka te tau fai ‘a e fekau kuo Tō mei he Folofola, kiate au neongo ko e Fale eni ‘e 1, kae ‘oua pē te tau fakahalaki te tau ‘atamai tatau. Sea kapau te tau pehē ‘e taha, tonu ke vakai tautolu ia kia Mapa Puloka. ‘I ai pē ‘a e kehekehe ‘o e taumu’a ia ‘o e tipeiti ‘i he Fale ni, tonu pē tu’u ‘o e ‘Oku, ka tau tulituli ki ai mo e ngāue ‘a e Pule’anga, ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘a e Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ki’i tokoni pē, ko hono ‘uhingá Sea ko e, tapu pē mo e Feitu’una mo e Fale Alea ko ē. Ko e feinga ko ē komiti Sea ke ‘i he loto faka’apa’apa lahi ki hoku ta’okete Fakafofonga ke ngāue’aki e lea lolotonga, ke mahino ‘oku kamata leva e ngāue, ‘a ia ‘i hono fakanounou Sea ko e feinga ke mavahe mei he ‘E, ‘o ‘alu ki he ‘oku, ke mahino ‘oku tau ngāue. Ko e ki’i lahi ko ē palopalema ko e tou tukupā ‘E, ‘e, ‘o ‘E, ‘o tākaki e ‘ū ‘E, ‘o lahi pea ‘ikai ke lava *deliver* pea ‘oku hoko ai e fanga ki’i palopalema Sea.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē na’e pehē ‘e he komiti, ngāue’aki e lea lolotonga ko e ‘oku, ko e lea ngāue ke mahino ko eni ‘oku tau kamata e ngāue. Sea, fakamolemole pē mu’a ‘a e Feitu’una, kae tuku mu’a kau hanga ‘o lau atu ‘a e ki’i kupu ko ‘eni ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi ‘i he peesi 7 ke tokoni pē ki hoku ta’okete Fakafofonga mei Tongatapu 9, ‘a ia ‘oku pehē.

Tali ke hoko atu e ngāue ‘a e Komiti Fili lolotonga ki he tali Folofola, Tō Folofola, ki hono muimui’i hono ngāue’i ‘o e ngaahi kaveinga pau ne hā mai ‘i he Tō Folofola ‘o fakataumu’a ki hono lipooti kakato ‘o e ola ‘o e ngāue ko iá kimu’a pea tāpuni ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u.

‘A ia ko e lipooti ia ‘o e ola pea ‘oku ‘osi lisi kakato pē ai ‘a e ngāue mo hono pa’anga mo e anga ‘o e fokotu’utu’u, ka ‘oku mea’i foki ‘e he Hou’eiki ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ke paasi e patiseti ke fakapapau’i ai e ‘ū me’a ko eni na’a tau tukupā ‘o hala kae lipooti ia, ka ‘oku ‘osi mahino kuo taki kakato e tokanga ki he vahevahe ‘o e ngaahi poini ‘e 11 na’e ‘omi ‘i he Tō Folofola.

Ko ‘eku fie tokoni pē Sea ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘i ai e poini hoku kaungā Fakafofonga ‘oku nau loto ke fakapapau’i ‘oku fakafiemālie ‘e fai e ngāue, pea ko hono ‘uhinga ko ‘ene toki tufa mai pē ‘a e Folofola ‘i he ‘aho ni, ‘oku ‘ikai ke ‘asi kakato ai mahalo ko e ‘uhinga ia, pea ‘oku ou loto fie tokoni pē Sea ke fakamatala’i e me’a ko ia ke nau fiemālie pē kae ‘ai fakalukufua ā ‘etau Folofola, mālō ‘aupito Sea.

<005>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Sea: ...Hou’eiki ko e fokotu’u mei he Ha’apai 12 ke fetongi ki he “ ‘Oku ki he ‘E”pea ko eni ‘oku fakamatala mai e Tongatapu 4 ko e ‘oku ‘oku ‘uhinga ia ki he taimi ni.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole pē Feitu’una Sea sai pē fēfē ke ‘ai pē ke pehē “ ‘E Ho’o ‘Afio ko eni ‘oku mau feinga ke mau ngāue fakataha”. Sea te u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea. Te u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē Sea.

Mo’ale Finau: Folofola mai ko ē ‘a e Tu’i na’e pehē mai ‘oku ‘ikai ke mou ngāue fakataha. Ko ‘etau tali ‘oku pehē ‘E Ho’o ‘Afio ‘oku mo’oni kā te mau feinga ke mau ngāue fakataha.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘oku taki pē foki he Fakafofonga ko eni 12 ke tau ‘alu pē hangē pē na’e ‘ikai ngāue fakataha. Tau ‘ai mu’a e “ ‘Oku” koe’uhí ko e lolotonga eni. Kapau te tau ‘ai pehē ‘e Ho’o ‘Afio ‘alu atu ia ‘o fepaki mo e ‘Afiona ko ē ‘e fēfē leva ia Sea. ‘Ai ke ngali tika ‘a ‘etau fo’i Tali Folofola Sea mālō.

Mo’ale Finau: Sea ko e ‘uhinga pē ‘oku pehe ni faka’osi pē eni ‘Eiki Sea. Folofola mai ‘Ene ‘Afio Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke mou ngāue fakataha ko e talí kapau te tau pehē atu ‘oku mau ngāue fakataha. ‘A ia ‘oku fakafepaki tautolu ia ki he fo’i fehu’i. Tau pehē atu ‘E Ho’o ‘Afio mālō e ma’u koloa ko ‘eni te mau ngāue fakataha kamata he ‘aho ni.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

Tokanga ke fakalukufua tali he ‘oku ‘ikai ha taha ki he kaha’u pea iku toe lohiaki’i Tu’i

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamanatu atu pē ‘etau tu’utu’uni. ‘Oku tau kei Fale Alea

pea te tātānaki ‘ete fakakaukau ‘o toki ‘ai tu’o taha pē. Pea kapau ‘oku te toutou lea pea kole poaki ki he Feitu’una ‘oua ‘ai hangē ha kapakuka hotau Fale ni. ‘Oku ou kole atu tau hoko atu ‘Eiki Sea he tohi pea ‘oku ou tui ko e me’a eni ‘oku fe’unga mo e tali ko eni ‘oku tau fai he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e fāiunga ‘o e taimí, hā ha me’a ‘e hoko ‘i he vaha’a taimi ko eni, ka ‘oku tau tukupā pē ‘e fakahoko ‘a e ‘ū me’a ko ia, kapau te tau lisi atu ha ngaahi me’a ‘e fai, pea ‘i ai ha me’a ia ‘e hoko ‘oku tau ngutu tamulea, ‘o tau toe lohiaki’i ‘a ‘Ene ‘Afio ‘ikai ke ‘ilo ha taha ia ki he kaha’u Sea na’a ‘oku fe’unga ange pē ‘ene pehē he hangē ko eni ‘oku ‘i he taimi ni ka tau hoko atu ‘Eiki Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Kole atu ha faingamālie Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1.

Fokotu’u ko e tali faka’ofu’ofa tahá ke fakahoko ki he Tu’i ‘oku fakafisi kotoa e Fale kae fai ha fili fo’ou

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale. Sea ‘oku fanongo ki he fakakikihi holo ‘i he ngaahi fakatonutonú pea ‘oku ou nofo ‘o fakakaukau Sea mahalo ko e tali faka’ofu’ofa taha te tau ala fai tau pehē ange ‘E Ho’o ‘Afio ko kimautilu ‘oku mau fakafisi kotoa mei he Fale kae fai ha fili fo’ou mālō.

Fokotu’u ke paloti’i e Tali Folofola ‘a e Kōmiti mo hono ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’una. ‘Oku ou fokotu’u atu tau pālōti’i mu’a ‘a e Tali Folofola ko eni na’e ‘omai mei he komití pea mo e ngaahi liliu kapau ‘e tali ‘e he Fale ke ‘ave ‘a e Folofola ko ē na’e ‘omai mei he komiti ka tau fai ia Sea koe’uhí he ‘oku ou ‘osi lave’i pē na’e ‘osi me’a atu ‘a e Fakafofonga Vava’u. Ko ‘ene fokotu’u kapau ‘e tali ke fai mālō pea ka ‘ikai ‘oku fiemālie pē ia ki he Tali Folofola na’e ‘omai mei he komití, ka ‘oku ou fokotu’u atu ia fokotu’ua tu ke tau pālōti ā kae tuku ā e faka’uhinga he ‘oku mo’oni ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao te tau ngutu tamulea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā Polisi, kuo ‘osi kamata e founa ngāue ko eni pea ‘oku toe pē kupu ‘e ua, ke tau fakakakato ai pē ngāue.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō pe’i hoko atu.

‘Eiki Sea: Ko ho’o mou nounou mai pē ‘oku vave e ngāue.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ou fokotu’u atu pē Sea koe’uhí ‘oku lahi pē ‘ū me’a fo’ou ‘oku toe ‘ohake.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku tau tali ke tu’uma’u pē “ ‘Oku kafataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga mo e Pule’anga” pou pou? Mālō.

Tokanga ki he ngaue'aki lea ko e kāfataha 'o fakafelave'i mo e fatongia e Fale Alea mo e Pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku tokanga ko ē ki he me'a ko ia 'Eiki Sea ko e Folofola pehē mai 'oku 'ikai fiemālie ki he ngāue 'a e Fale Alea, ko e me'a ia 'oku talamai ko ē 'e he Tali Folofola. Kapau te mou me'a hifo ki ai. “ **'Oku 'ikai fakafiemālie 'a e 'ikai....**

<007>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Polisi : .. ke fakahoko 'e he Falé ni ha ngāue hili 'a e ngaahi palōmesi. Ko e Falé ni pea mo e *Executive* ko e sino kehekehe ia 'e 2 ka 'oku taliui 'a e Pule'angá ki he Falé ni. Ko e fatongia 'o e Falé ni, ko e vakai'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá. Ka ko e me'a ia 'oku fai mai ki ai 'a e Folofolá 'oku 'ikai fai 'e he Falé ni honau fatongia ki he ngaahi palōmesi kuo 'osi fakahokó. Pea kuo pau leva ke tau fakahū atu kuo tau kāfataha. 'Oku tau kāfataha, mou loto tatau ā ka mou hanga 'o teke mai au 'o pou pou ka tau hanga 'o fai 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá. Ko e me'a ia 'oku ui ko e kāfatahá. Ko 'emau fokotu'u atu pea tau tipeiti ko e hā 'a e me'a ke fai ai 'a e laka kimu'á pea fai ia. Ko e kāfatahá ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kāfataha ia ko e fokotu'u hake 'e ē kae talamai 'e ē 'oku hala ē. Ko e kāfatahá ko e fepoupouaki ke ma'u e lelei 'a e fonuá. Pea ko e Pule'angá ko e *Executive* ia 'oku nau hanga 'o fakahoko ko ē he ko e me'a pē 'oku ki'i fai ki ai e tokangá ka tau fu'u holoki 'o nounou...

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā kātaki pē ko 'eku mahino'í ko e Fale pē eni 'e taha.

Lord Nuku: 'Io ko e Fale eni 'e taha.

'Eiki Sea: Ko e Tō Folofolá 'oku fekau'aki ia pea mo e ngaahi palōmesi, kuo 'ave 'e he Falé 'i he ngaahi tali ki he Tō Folofolá 'i he kuohilí.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko ia Sea. Kātaki fakamolemole pē na'a pehē kuo fai ha, ko 'eku 'uhinga pē 'aku ki aí, ko e 'ikai fakahoko 'e he Falé hono fatongiá. Fatongia *Executive*, ko e fai ho'omou tu'utu'uní. Fa'u e lao paasi e hā, ko e fatongia 'o e Pule'angá ke fakahoko. Ka ko e 'uhinga pē 'eku 'ohaké 'a'aku ia ko e 'ai ko ē 'o kāfataha pehē pea 'osi ko iá 'oku 'ikai ke tau kāfatahá, tau 'osi 'ilo'i pē 'etautolu ia he kamata ko ení 'oku te'eki ke fai ha ngāue ia. Mahino pē ia he Tali Folofolá.

'Ikai tui Minisita Polisi 'oku kāfataha Fale Alea mo e Pule'anga

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ke loto ki he fakalea ko eni e tohí 'i he kupu fika 5 'oku kāfataha 'a e Fale Aleá mo e Pule'angá pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku 'ikai ke u tui ki ai. Ko 'eku lotó mo 'eku ta'elotó ko e me'a kehe ia me'a ia 'a'aku, ko e kāfatahá 'oku 'ikai ke u tui ki ai 'oku hā pē ia he taimí ni. Kapau te tau maliu 'o kāfataha, ko e *check and balance* ko ia 'i he Fale Aleá pea mo e Pule'angá 'oku 'ikai ke ngāue ia.

'Eiki Sea : Me'a mai koe 'Eiki Minisitā ho'o fakatonuleá ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Polisi 'Ikai 'a eni ko ē 'oku ou 'uhinga atú, ko e Folofolá 'oku 'ikai fakafiēmālie 'a e 'ikai fai 'e he Falé. Ko e 'uhinga pē ia ko e palani ki aí he 'oku tau tali atu 'etautolu 'oku tau kāfataha, ka ko e 'ikai fakafiēmālie 'a e 'ikai ke fai 'e he Falé 'a hotau fatongjá. Ko ia pē Sea kae hoko atu e me'a ia ke fakatonutonu.

'Eiki Sea : Hou'eiki te u fakamanatu atu, ko e kupu ko ení 'oku 'ikai ngata pē 'i he kāfatahá 'uhinga ia 'oku kāfataha e Falé 'i he ngāue'i 'a e ngaahi fekau kuo Tō mei he Taloní. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi heni 'oku 'ikai ke nau fie kāfataha nautolu 'i hono tali 'a e ngaahi Tō Folofola mei he Taloní, ko e me'a fakafo'ituitui pē ia 'a kimoutolu ka ko e 'uhinga ia hono fakalea ko ia 'i he kupu ko ení. 'Oku 'ikai fu'u sai 'eku lea faka-Tongá ka 'oku ou fakatokanga'i heni, ko e ..'oku..' 'oku 'uhinga ia ki he taimí ni, pea ko e ..'e .. 'uhinga ia ki he kaha'ú. Ko ia koā? Fēfē leva 'a e ..kuo... Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu 1.

Lord Tu'i'āfitu : 'Eiki Sea ko e ..kuo.. pē ha me'a kuo haohaoa, mā'oni'oni

Lord Tu'ivakanō : Me'a ā ki lalo Fakafofonga Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: 'Ikai ko e kalama ia e kuo ne toki liliu!

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu'una Sea, ko u kole atu pē au Sea ki he Hou'eikí ko e ngāue eni na'e fai 'e he Komití pea kuo tuku mai ki homou 'ao 'o e Fale Aleá, pea ko e ngāue ko e ngaahi tokanga kotoa ko ena 'oku mou fehu'ia mo e ngaahi me'a ko iá, 'e fakahoko 'a e ngāue kotoa ko iá. Ko e 'oku ia ko ena ko ē 'oku kāfatahá, hili pē Tō Folofolá kuo ..'oku.. ia. Neongo 'oku mou me'a hē, ka na'a mou 'i hē. Ko e ki'i laka pē 'e 3 ki hē...

<008>

Taimi: 1505-1510

Lord Tu'ivakanō: ... he ko e fili kitautolu kotoa he 'e he fonua na'e 'ikai ke toe fili 'e he 'Ene 'Afio ko e kuohili ia. Pea 'oku tau *accountable* kotoa ki he Fale Alea neongo mou *Executive* 'oku 'ikai ke mou kehe kimoutolu te mou taliui ki he Fale Aleá he faka'ilo kimoutolu ko e 'osi pē pea mou o... 'Ai 'etau me'a ke tau femahino'aki tau fengāue'aki, 'oku tau kāfataha 'a e ngāue ma'a e fonua, Tu'i mo hono kakai. Ko e ngāue ko eni ko e ngāue lahi na'e fai pea kuo 'omai 'a e me'a ko ia ko e tali pē folofola fakalūkufua. Ko e ngāue ia 'e fakahoko ko e me'a 'oku kole atu ai tali mu'a 'a e komiti ko ē te nau hokohoko 'enau ke *monitor* 'a e ngāue he 'e fa'u e lipooti ke 'ave ki he 'Ene 'Afio ka 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau, mou me'a mai ke, 'e lele eni he 'aho 'e taha ko e folofola ki he 'Ene 'Afio ko 'Ene 'Afio 'oku 'oku ne pea tapu pē mo e Sea ko u fokotu'u he Sea pea mo e Palēmia mo kātaki 'o me'a atu mo fakatau folofola mo 'Ene 'Afio 'a e tohi ko ē pea toki fakahoko ki ai ki he 'Ene 'Afio 'a e me'a ko ē ne hoko 'o kapau leva he 'ikai ke hoko ko ia ko kitautolu ia Fale Alea ia ma'u leva e 'uhinga 'a e 'Eiki Nōpele ko ē, Minisitā Polisi, ko e Fale Alea ko kitautolu kotoa neongo 'oku mou 'i he *Executive* ka ko e fili kitautolu kotoa he 'e he fonua, Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua pea tau fai e me'a ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Nōpele e Tongatapu 1 Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

Alea’i ‘o poupou’i e kupu 5 e Tali Tō Folofola

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u kole atu ke tau hoko atu e feme’a’akí he kupu fika 5 ‘a ia ko ē ‘oku fakahā atu ‘i he *screen* ko ena ‘i mu’á. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi fokotu’u pea mou me’a mai ki ai. Kapau ‘oku ‘ikai pea tau hoko atu. Fokotu’u mai. Poupou.

Alea’i kupu 6 e Tali Tō Folofola

Kupu hokó. ‘Oku mau hounga’ia, ‘oku mau tukupā, ko ia. ‘A ia ko e ngaahi liliu ena na’e fokotu’u mai Hou’eiki. To’o e sētesi hono 2 kamata’aki e, **‘oku mau hounga’iá.** ‘A ia ko e konga kimuí ‘oku fakapipiki ia ki he konga ‘uluakí ē. Fale Alea ‘o Tongá pea ‘oku mau lea fakataha. Ko ia pē Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: Sea koe, tapu mo e Feitu’una. ‘Oku me’a mai e Sea e Komití ko ‘etau toe tukupā ē. Ko e lea ia ‘a e vaivaí ki ha ‘Otua mo ha tangata. Te mau toe tukupā he ‘oku mau kei tangata pē. ‘Oku hanga ‘e Molitoni ‘o hiki ē. Tau ō ā ki Kilikali tau toe ō fakamanatua ‘etau tukupā. Pehē pē ‘etau tali ki he Tu’i. Mau toe tukupā fakamātoato mau toe ki’i ‘aliaki. Te mau feinga he ‘ikai ke mau toe hala kolosi he hakaú te mau takai pē ki uafu. Ko e anga ia ‘etau, ‘etau ngāué.

Lord Tu’ivakanō: Sea kātaki pē. ‘Oku hangē eni ia ha fakamatalili atu ki he ‘Ene ‘Afió. Ko e toki houhau ia ‘a e ‘Afió. Tuku kehe kapau te ke toki ‘ai, ko ‘emau tukupā fakamātoató atu eni.

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakamolemole ‘eku fa’a fakahoha’á. Ko e tapu mo ‘Ene ‘Afió ko e Tama ako fakakautau. Ko e toutou pehē ko ē kau sotiá, *Sir, Sir.* ‘A ia ko e tukupā ia. Ko e fo’i tukupā ia ‘e 1 he ‘ahó pea ‘ikai ke hoko. Na’e hā ‘a e filí? ... *Sir.* Ko e toe fo’i tukupā ia ‘e 1. Te mau toe ō. Ko u pehē ‘e Sea kuo faka’ofó’ofa. **‘Oku mau tukupā ki he koloa kuo tō mei he ‘Afiō na ko ha enginaki.** Ko ha toe founa ngāue ia mo e fakalelei’i e *policy* fakangāue ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea ‘o Tonga. Pea tānaki atu leva mo e fo’i veesi folofolá te tau hao atu ai ki loto fai ‘etau talamonū e tukupā. Ko e anga ia ki’i sio ‘a e motu’a ma’ulalo ni. Mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki ko e ki’i fokotu’u pē ke ‘ai pē ke ‘omai e Fale Alea kimu’a ke hangē pē ko e me’a ko ē na’a tau tali kimu’a ke tatau pē ‘etau, ‘i he Pule’angá. He ‘oku Fale Alea ‘o Tonga pea Pule’angá ke tatau mo e me’a ko ē na’a tau tali he palakalafi kimu’a.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fakalelei eni mei he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘i ai mo e poupou. (Na’e ‘i ai e poupou.)

Fokotu’u Ha’apai 13 fakafoki ‘ene fokotu’u ki he hū louifi pea ke tali Tali Folofola

Hou'eiki ko u fakatokanga'i e fokotu'u mei he Ha'apai 13, 'oku mau hū louifi atu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea. Sea kuo paasi e, 'a e, tā ko ē 'oku tuputāmaki e Hou'eiki Vava'ú ia ke, ka ko e anga pē fokotu'u kapau 'oku tau loto ma'ulalo ka ko u fakafoki atu au Sea ka tau, ka u fokotu'u atu au ke tau tali.

Alea'i kupu ki he talamonū ki he Tu'i

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Tau hoko atu ki he kupu faka'osí. 'Oku mau talamonū atu. 'I ai ha fokotu'u pē ko ha fakatonotonu. Poupou Hou'eiki.

Kole atu ki he Kalaké ke kātaki 'o fakatonotonu e ngaahi me'a kuo tali he Falé ke tau sio fakalukufua ki ai. Ko 'etau vakai faka'osí eni Hou'eiki pea toki fakapapau'i. Kole atu ki he Kalaké ke lau mai e tohi ke tau fanongo ki ai na'a 'oku 'i ai ha ki'i me'a 'oku fiema'u ke fakalelei'i.

Lau Tohi Tali Folofola

Kalake Tēpile: 'E Ho'o 'Afio ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Kalake Tepile: 'Oku mau tomu'a tuku 'a e fakafeta'i ki he 'Otua Māfimafi 'i he'ene fakalākoifua lelei 'a e 'Afio na ko e Tu'i 'o Tonga. 'Oku mau ongo'i loto līfusia mo e loto 'apasia ke tali 'a e koloa kuo Tō mei he 'Afio na, 'i hono Huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho Tu'apulelulu ko hono 6 'o Mē, 2021.

'Oku ofongi kimautolu ke fakahoko 'e he Fale ha ngāue ke hōhoa tatau mo hono tali 'o e koloa kuo tō. Fakafeta'i e ma'u koloa, fakafeta'i e hala fo'ou kuo tofa. 'Oku mau kole ke mau hūfanga atu 'i he kolosi 'i he fuka 'oku kei vilingia, ke matafi e Tonga ho Finangalo, kae fakaa'u atu 'emau tautapa ki ha meesi mo e fakamolemole mei he 'Afio na.

'Oku kāfataha 'a e Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'anga 'i hono ngāue'i 'o e ngaahi fekau kuo tō mei he Taloni. Te mau fakahoko atu ha fakamatata kakato 'o e ngaahi ngāue kuo lava, kimu'a pea tāpuni 'a e to'u Fale Alea 'o e ta'u ni.

'Oku mau tukupā ki he koloa kuo tō mei he 'Afio na, ko ha enginaki fakangāue ki he Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'anga, pea 'oku mau lea fakataha mo e tangata fatu Saame, monū'iaā ka ko e Pule'anga 'oku 'Otua'aki 'a Sihova, 'a e kakai kuo ne fili mo hono tofi'a.

'Oku mau tālamonū atu ki Ho'o 'Afio mo Ho Fale mo e fakatauange ke monimonūmonitonu ai pē 'a Ho'o Pule, pea kei tu'utai 'a e Pule 'a Ha'a Moheofo, ki Tonga monū'ia mo hono kakai. Ko 'emau lotú ia ke taumalingi mai 'a e ngaahi tāpuaki 'a Sihova ki he 'Afio na 'o lauikuonga.

'I he loto faka'apa'apa mo e loto 'apasia mo'oni.

Lord Fakafanua,

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Mālō.

Fakatonutonu ki he palakalafi 3

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, kātaki pē. Ko 'eku ki'i fie tokoni atu ai pē 'i he ki'i palakalafi 3 **‘oku mau kole ke mau hūfanga atu ‘i he kolosi ‘i he fuka.** Fēfē kapau 'e pehē hūfanga atu 'i he kolosi mo e fuka 'oku kei vilingia. Ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke fakahū ke me'a ki ai e Hou'eiki ki he fakatonutonu ko eni mei he 'Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: 'Eiki Sea, kole pē ke u ki'i fakama'ala'ala atu Sea.

‘Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: 'Ikai, ko e 'uhinga 'a e kolosi ko ē 'i he fuka, ko e kolosi ko ē 'oku 'asi 'i he fuka, 'oku 'ikai ko e 'uhingá ko e kolosi mo e fuka. Na'e 'oatu pē ko e 'uihinga pē ke fakama'ala'ala atu kapau pē 'oku pehē pē 'e he Hou'eiki Mēmipa ia ke liliu ke tau 'ai e kolosi kehe pea mo e fuka kehe, ka ko e 'uhinga ia ko e kolosi ko ē 'oku 'asi ko ē 'i he fuka. Ko ia pē 'a e fakama'ala'ala.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea kātaki fakafoki atu, tā ko ia, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ke fiemālie au ia ki he tali fakalūkufua Sea hangē pē ko ia na'e kau 'a e motu'a ni 'i he komiti, ko e ki'i kole atu pē ia 'a'aku, ko hono 'uhingá telia pē na'a 'i ai ha fā'ahinga 'eke mei tu'a ha taimi, ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke fai ai ha louifi, kapau na'e 'i ai ha'atau tali, na'e 'uhinga pē Sea 'oku 'asi 'a e kole ki he fakamolemole mo e meesi, ka 'oku 'ikai ke u loto au ke toe ue'i ha me'a 'oku sai pē ia, 'uhinga pē au na'a lava ā ke fakama'ala'ala mai, he ko hono toki fokotu'u hake ia 'o'ona heni, 'a ē pē 'oku lava pē ia 'e ha taha. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1, na'e toe 'i ai ha me'a na'a ke tokanga ki ai.

Fokotu'u me'a kotoa atu kau Mēmipa ki he Tu'i kole ke nau fakafisi kae fai ha fili fo'ou

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Sea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki, 'oku ou nofo 'o feinga ke u fakakaukau ki he anga 'o e fakakaukau mai 'a 'Ene 'Afio, ki ha'atau tali, kae lava ke fakatonu lelei 'etau me'a ko ē 'oku fai. Kae tuku pē mu'a ke u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni.

‘Oku ou faka’amu ko e mafatukituki ko eni ‘a e Tō Folofola, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a makehe ‘oku fiema’u ‘e he ‘Ene ‘Afio ke tau fakahoko mei he me’a anga maheni kuo tau fai. Pea ‘oku ou manavasi’i na’a tau teke ‘o faingata’a’ia ‘a ‘Ene ‘Afio ke fai ha fa’ahinga tu’utu’uni. Ko ‘eku ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Siaosi Pohiva: ... tui ko hotau fatongia ke malu’i ke ‘oua na’a ne fakahoko ha ngaahi tu’utu’uni ‘i he anga ‘eku ongo’i, pea kiate au hangē pē ko ‘eku fakalave faka’ofa’ofa pē ia Sea Tali Folofola ka ‘oku sio atu au ‘oku ‘ikai ke toe kehe ia mei ha Tali Folofola he ta’u kotoa pē. Ko e kole fakamolemole ai pē mo e hūfanga ai pē ‘i he lotu, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fo’ou ke mamafa. ‘Oku ou fokotu’u atu eni Sea ‘oku ou loto ke tau talanoa’i ko e hā hono maumau ke tau loto taha kotoa e Fale ni ke tau ō atu ki he ‘Ene ‘Afio ‘o fakahoko ange ki ai ke tuha pea mo ‘ene ta’efiemālie. ‘Oku mau fakafisi kotoa atu kae fai ha fili fo’ou. Kae ‘oua te tau teke’i ke faitu’utu’uni ‘a ‘Ene ‘Afio tau faka’ata’atā ia ka tau malu’i mo tauhi hono ngeia. Ko ia ko e anga ia ‘o e fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea ke tau fa’a fakakaukau. Ko e Tali Folofola ko eni hangē ‘oku ma’ama’a pē ia kia au ‘eku ongo’i Sea.

Fokotu’u ke fakafisi Tongatapu 1 kae hoko atu ngāue’i he Fale ‘a e finangalo Tu’i

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea ka u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Oku faka’ofa’ofa ‘a e Tali Folofola ia ka ‘oku fokotu’u atu ‘e au ia fakafisi koe Tongatapu Fika 1 ‘aefiafi pē fakafisi koe ko e ‘uhinga ko ho’o mamahi ‘i he ‘ikai ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi fatongia, kae tuku pē ke mau hoko atu mautolu feinga ke fakakakato e finangalo pea mo e me’a ‘oku finangalo ki ai ‘a e Tu’i mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā, ko e anga eni ‘eku tokoni atu he ‘oku tukuaki’i kātoa kitautolu ki he me’a ko eni. Pea ko e anga pē ia e fakakaukau ko ha ‘epoki fo’ou ‘oku tau fokotu’u pea faka’ilonga’i’aki. Pea taau pea mo e ta’efiemālie ‘a ‘Ene ‘Afio ki he’etau fakahoko fatongia. Te tau fai ai pē me’a tatau he ta’u kotoa, ko e anga e fakakaukau ko e hā hono maumau.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni pē mu’a ki he Fakafofonga kae toki hoko atu ‘ene ...tapu mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘amanaki ke tau pālōti e Tali Folofola ‘oku ne toe ‘ohake ‘a e ...mahino pē ia ‘oku mahu’inga’ia he kaveinga ko ia Sea ka ‘oku ou tui ke tau fua tautau pē ke tau ...hangē pē ko eni na’a tau kamata ko eni ke tau faka’uhinga’i e Tō Folofola pē ko e hā e tu’unga pē ‘oku a’u ki he houhau pē ko e hā, tau mei fua pehē pē Sea ka ‘oku ou tui ko e pauni pē eni ko e me’a pē eni ‘oku Tō mai e Folofola, ‘omai e ngaahi fakatokanga ko eni pē ko e hā hono ui ‘e taha, ta’u ‘e ua pē mei heni Sea kapau na’e loto ‘a ‘Ene ‘Afio ki ha toe me’a pehē, ta’u ‘e ua mahalo mei heni 2017 na’e veteki ai ‘Ene ‘Afio ‘a e Fale Alea ‘o Tonga pea tau toe fili fo’ou pea tau toe ...pea tau hū mai ko eni ‘o fakakakato ‘a e teemi ko eni. Pea ‘oku ou tui ko e Folofola pē ‘eni ‘a ‘Ene ‘Afio kuo tuku mai ko eni ‘a ‘ene ‘omai ‘ene finangalo ki he Pule’anga mo e Fale Alea ‘o Tonga mo ‘etau to’o fatongia ‘oku fai pea ko eni ‘oku tau tali atu ‘oku ou tui ‘oku mā’opo’opo ia. Ka na’e fiema’u ‘e he ‘Ene ‘Afio kuo a’u ki he tu’unga ko ia, na’a ne ‘osi ngāue’aki pē ia hono mafai ko ia pea na’e ‘osi hoko pehē mai tau toe

veteki 'a e Fale Alea 'o Tonga ka tau toe fili fo'ou pea na'a tau tui tau faka'apa'apa pē 'i he tu'unga ko ia 'o fakahoko 'aki 'a e founa ko eni mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a. Fakamolemole ko u ki'i nounou atu pē au Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Sea 'oku ou kole atu ke tau ngāue taha mu'a ke Tali 'a e Folofola. 'Oku ou kole fakamolemole pē au ia ki he ngaahi fakakaukau ko ē kuo 'ohake 'i hotau Fale. Sea me'a lelei ke tau ngāue'aki 'a e fakapotopoto mo e fakakaukau 'oku lelei, he 'ikai ke tau tafoki pē 'o 'ai ha ngaahi fu'u fa'ahinga fu'u ngāue 'oku 'ikai fu'u fika'i lelei tau pehē tau ō tautolu 'o fakafisi kātoa sai tu'u leva e Fale ia toe fai ha fili fo'ou ia māhina 'e tolu 'ikai ke 'i ai ha Patiseti ia ta'evahe tu'u kātoa e Pule'anga *black out economically* e fonua, ngata 'i Sune ta'evahe 'i Siulai mo 'Aokosi. Na'e 'i ai 'a e tokotaha na'e ngāue Sea ki he tokotaha 'oku ou 'ilo ki ai ko e ngāue totongi pea talaange leva 'e he... ui 'e he tokotaha ha'ana e ngāue e masi'i 'o talaange fakahoko ē mo ē mo ē pea 'alu ia pea ha'u ia 'o talaange fakafisi atu au ai. Talaange leva he pule ngāue ko e hā 'oku ke mofisi, kole atu ke ke 'alu 'o fai e ngaue?...

<007>

Taimi: 1545-1550

Mateni Tapueluelu : ...'oku hā lelei pē ia 'i he Folofolá Sea, ke tokanga 'a e kakaí 'o fakapotopoto 'i he fili hokó, fili 'o e ta'ú ni. Ko e me'a ko ē na'e tokanga mai ki ai 'a e Folofolá ia ke fai ha ngāue ki he 'ū me'a ko eni na'e lisi mai, 'a eni ia 'oku fai e tukupā ke fai e ngāue ki ai pea toki lipooti kakato. Te'eki ai ke 'i ai ha Tali Folofola pehē ia ke 'ave tu'o 2. Ko u kole atu pē au ia ki he Hou'eiki mou laumālie lelei ā kuo ongo mai 'a e ngaahi le'o kehekehe mo e ngaahi fakakaukau kehekehe kuo pau pē ke pehē, kehekehe 'a e fakakaukau, kae tali ā ka tau nga'unu Sea vave pē e taimí. Ko e fokotu'ú atu ia 'i he loto faka'apa'apa. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u lava kotoa atu kau Mēmipa 'ave Tali Tō Folofola

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea fakamālō atu he 'omai 'a e ki'i faingamālie ko eni ke kau atu ai he talanoa ki he me'a ko eni kuo fokotu'u maí. Ko u fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí pehē ki he Hou'eiki Minisitā. Ko e me'a ko ia kuo mahe'a maí, ke tau fai ha me'a fo'ou. Sai hangē 'oku tapa mai ki he'eku fakakaukau, ko e 'ai foki eni ke u kau 'i he 'ave ko eni 'a e Tali Folofolá pea mo e Feitu'una Sea. 'A ia te'eki ai foki ke u fai tu'o taha ia 'e au ka ko 'eku pehē. Ka me'a pea tau lele kotoa pē 'o 'ave 'etau talí ki he Tamá, ko e anga ia 'o e fakafōtunga 'a e mamafa 'o 'Ene Tō Folofola mai kia kitautolú.

Ko e me'a ko ia hono uá 'a e pehē ko ia ke fakafisi, 'ikai ko ha me'a fo'ou ia, ko e fo'i *tune*, ko e fo'i fasi fuoloa 'eku fanongo mai ki ai he ngaahi ta'u kuo 'osí. Ko hono kehekehé pē eni. 'Oku fakahangatonu mai kiate au ke u fakafisi, pea 'oku hangē ia ko ē 'oku, pea a'u eni ki he faka'osí, 'oku 'ai ke tau fakafisi kātoa. 'Oku ou ki'i hiki ia 'o mofisi. Hangē ko ia ko e me'a na'e lave ki ai ko ē 'a ...

Siaosi Pohiva : Ki'i fakatonutonu Sea, lava pē ke u ki'i fakatonutonu. Talamai 'oku ou mofisi. Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Palēmia ko 'eku fie tokoní ke tau fanongo ki he le'o 'o e kakaí. Toki

'osi eni e tā mai 'o teuteu 'a e 'ave Tohi Tangi ki he 'Ene 'Afio. 'Oua te tau hanga 'o fakahoha'asi. 'Oku ou 'osi ma'u, toki 'osi eni e tā mai 'oku teuteu 'a e tohi tangi 'a e kakaí ke 'ave ki he 'Ene 'Afio.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, mahino kiate au 'a e fakatonutonu ko ení. Ko e mei 'osi pē eni 'etau alea 'i he 'ahó ni kakato, lahi ange pē hono taimi 'ona ia ko 'ene fie tu'u pē 'ana ia ki 'olunga 'oku lea ia, pea 'oku ta'eufi, 'oku ta'eufi, 'o ne toutou ha'u 'o tukuaki'i au ke u fakafisi. 'O a'u eni ki he faka'osi mahalo 'oku 'ikai ke ne tali ia pea 'oku mofisi ia. Pea 'oku 'alu leva ia 'o foki leva ia ko e fo'i 'uhinga ia ko ē kiate aú. He ko e fo'i fakafisi ko ia na'a ku fa'a fanongo ki ai he kuohilí ne fai ia ki 'olunga. Ne fai ia ki 'olunga, pea ko e fo'i afó pē eni ia 'oku tau toe fanongo ki aí. Neongo 'oku 'ai mai ia kia tautolu, ke tau fakafisi, ka ko e fo'i 'ai hangatonu pē ia ki 'olunga. Mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali 'a e Fokotu'u 1, 2 & ngaahi fakatonutonu mo e Fokotu'u fika 3

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fakamā'opo'opo ko eni 'o e ngaahi fokotu'ú ko e ngāue ki he Komiti Filí na'e 3 'a e fokotu'ú ke tali 'a e Lipooti fika 1/2020 Komiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali 'o e Tō Folofolá. Fokotu'u hono 2, ke tali 'a e Tō Folofola 'oku 'oatu 'i he fika 2, 'a ia 'oku tñaki ki ai mo 'ene ngaahi fakatonutonu pea mo e fokotu'u faka'osi fika 3, ke tali ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Komiti Filí lolotonga ki he tali 'o e Tō Folofola ki hono i hono ngāue'i 'a e ngaahi kaveinga pau ne hā mai he Tō Folofola 'o fakataumu'a ki hono lipooti kakato e ola 'o e ngāue ko ia kimu'a pea tāpuni e to'u Fale Alea 'o e ta'u ni. 'A ia ko e fokotu'u ia 'e 3 'i ai e fakatonutonu ki he fokotu'u fika 2. Ko u tui kuo 'osi mahino e ngaahi tafā'akí Hou'eiki he ngaahi fakamalanga kuo u fanongoa...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fokotu'u Fika 1, 2 mo 'ene ngaahi fakatonutonu mo e Fokotu'u Fika 3 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Sika, ko Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, loto ki ai 'a e toko 19. 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Fokotu'u Fika 1, 2 mo e 3 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Filí.

Fakamālō'ia e tali e Tali To Folofola e Kōmiti

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Mēmipa Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e 'oatu pē 'a e fakamālō ki he Hou'eiki e Fale 'a e tali e na'e fokotu'u mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Tongatapu 4.

Poupou ke o kotoa kau Mēmipa 'ave Tali Tō Folofola pea mo e hū louifi

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu'a he toutou tu'u hake ka ko u he ko u hamumu pē ko e hā ko e ko e na'e fakakau koā 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia ke tau ō kōtoa pē 'o 'ave?

'Eiki Sea: 'Ikai kau ia 'i he fokotu'u na'e 'omai mei he komiti te tau toki hoko atu ki ai he taimi ni.

Mateni Tapueluelu: 'O 'Eiki Sea fakamolemole kae 'oatu pē mu'a 'eku poupou ki ai ki he fokotu'u ko ē 'Eiki Palēmia mahalo 'e Sea na'a lava pē ke u 'oatu ai pē mo e ki'i fokotu'u ko eni na'a lelei ke tau louifi Sea? 'Ikai ke u sio au ko ha me'a 'e maumau ai ka ko 'eku fokotu'u atu pē.

'Eiki Sea: Te u tuku atu e faingamālie ke mou feme'a'aki mai ki ai ka 'e mu'omu'a 'etau tohi tu'utu'uni 'a ia 'oku ne kouna au ke u fili ha toko ua ke me'a atu. Pea tau toki hoko atu ki he ngaahi fakakaukau tānaki ki ai kau ai e hū lou ifi mo e ni'ihi 'e fakatokolahi atu ki he fononga atu ki loto'ā. 'A ia ko e hoko 'etau 'asentā kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fili e Fakafofonga Nōpele 'e taha pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai 'e taha ke na 'ave e Tohi Tali Folofola ki he 'Ene 'Afió hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki pea mo e fokotu'u kuo 'omai mei he tēpile Hou'eiki Nōpele pea mo e Kakai kuo u fokotu'u atu 'a e Sea Fale Alea mo e 'Eiki Palēmia koe'uhī 'oku fenāpasi pē ia pea mo e mafatukituki e fekau 'oku 'ave mei he Fale Aleá.

(Na'e poupou'i eni)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e faingamālie ko eni 'oku ou tuku atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakakaukau 'oku tānaki mai ki he fonongá hangē ko e hū lou ifi mo e tokolahi e ni'ihi 'oku nau fie kau mai ki he Tali Folofola 'o e ta'u ni. Tongatapu 4.

Poupou ke o kotoa kau Mēmipa hū louifi ki he Tu'i

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea ko e anga pē eni e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea 'oku ou tui au 'e lelei ange kapau te tau ō kotoa ko hono 'uhingá 'oku ne hanga 'e ia 'o faka'ilonga'i 'a e makehe 'o e natula 'o e Tō Folofola pea mo hono talí. Makehe ange mei he ngaahi tukupā ke fai e ngāue ki ai ka ko e fakafōtungā 'e fai he Fale Alea 'o Tonga 'oku ou tui au 'e 'ilo'i pē ia mei ai pea ko u tui ko e me'a lelei ka 'afio mai 'a 'Ene 'Afió 'oku tau louifi atu. Kuo ofongi atu ko e Fale Alea 'o Tonga eni kuo nau ōmai kotoa pea kuo nau lou ifi, 'iate au 'oku fenāpasi ia pea mo e ngaahi fakalea 'oku hā 'i he Tohi Tali Folofola ko e tautapa ki he fakamolemole mo e meesi. 'Oku 'ikai leva ke u tui au ia 'e mole ai hotau ngeia 'oku ou tui au ko e tāpuaki ia. 'E toka'i lahi 'a e fakafōtungā te tau fai pea ko e anga pē ia 'eku fakakaukau Sea ko hono 'uhinga ko e kehe ko ē natula 'o e nota e folofola kuo 'ōmai, ko e me'a lelei ia ke fakamahino 'oku tau anga fakatōkilalo pea 'oku tau tali ka ko u poupou au ki he fokotu'u ke tau ō kotoa pē. Ko e anga pē ia 'a e fokotu'u atu Sea 'i he fakakaukau 'a e motu'a ni kau tuku atu pē ko e hā 'a e pule 'a e tokolahi, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Fakaafongga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele ...

<009>

Taimi: 1555-1600

Eiki Sea: ... Ha’apaí.

Poupou ki he fokotu’u lava kotoa kau Mēmipa ki he Tu’i mo e fakapangai ‘o fakatu’uta

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e tu’u pē au ‘o poupou atu ki he fokotu’u ko ia ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmiá. Ko ho mafai ena Sea ‘i he Tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá ‘oku ke fili mai e, hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Tohi Tu’utu’uni pea ko e Feitu’una pea mo e ‘Eiki Palēmiá. Ka na’a ke tuku mai foki e faingamālie ka tali pē he Fale Aleá ha me’a pea tau pāloti tu’utu’uni ki ai, ‘a ena ‘oku ke tuku mai e faingamālie pea ‘oku ou poupou atu. Fakanounou pē ko u poupou atu ki he fokotu’u ko iá ki he me’a atu e Feitu’una mo e ‘Eiki Palēmiá pea mau muimui atu. ‘Uhingá ke, ko e fakahā e hangē pē ko ia kuo ‘osi ‘ohaké ‘a e kehe e Tō Folofola e ta’u ko ē ‘a eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí pea ko u tui ‘e, ko e, ‘e ongo’i leva ia ‘oku tau a’u mai, ‘oku a’u tonu mai e folofolá kia tautolu pea ‘oku tau ongo’i hangē ko eni ‘oku tau fakalea hē. Ka ko u kole pē au fekau’aki mo e hū louifi na’a tau ‘ai hala’i ha me’a pea toe kehe ia kae tuku pē mu’a tau fai pē he laumālie e hū louifi kae fokotu’u atu ko e ‘uhinga ko e me’a ‘a e Feitu’una mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki e Fale Aleá tau fou pē he anga ‘etau tala tukufakaholo angamaheni ko e ‘ai pē ‘a ‘etau hala fakatu’uta ko ē fakapangai. Ko e toho, ko e tokonaki pea mo e, ‘o tau hū atu ai. ‘Ai pē me’a ko iá. Tuku e hū louifi he ‘oku ‘ikai ke fu’u ma’u pau ha ‘a taha ki he me’a ko iá ‘a eni na’e fai ai e fetō’akí na’a tau ‘ai hala’i ‘etautolu e me’á. Kae, ka ko e fokotu’u pē ia. Tau fou pē tautolu he ngaahi angamaheni ‘etau, e lele atu ki Palasí kapau ‘oku tali pē ke ‘ai pē faka, fakapangai ko iá pea fakahoko atu e fononga. Mālō Sea.

Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

Tokanga ki he fakataputapui he KOVITI pea ke me’a pē Sea & Palēmia ‘ave Tali Folofola

Eiki Minisitā Lao: Sea. Tapu mo e Feitu’una Sea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki e Fale ni. ‘Eiki Sea ko u fakamanatu atu ki he Fale ni ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni fakapule’anga he lolotonga ni pea ‘oku tauhi ia ‘e he ‘Ene ‘Afió. Na’a toe pusi’i tu’o 2 kitautolu. Ko ho’omo me’a atu pē ko ‘etau lava kātoa ia. Me’a atu pē moua na’a faifai ‘oku lolotonga ‘oku tau, na’a tau huufi na’a tau ngāue’aki e tekinolosia he ‘aho ni. Koe’uhi ko e tu’utu’uni ‘oku lolotonga, ko e hā e ‘uhinga ‘oku tau toe o atu tautolu ‘o maumau’i ‘a e tu’utu’uni. Na’a ku pehē ‘e au ko e Fale lao eni. ‘Oua Sea, tau nofo pē heni. Ko ho’omo me’a atu pē mo e Palēmia ko ‘etau lava ia. Mālō Sea.

Semisi Sika: Sea ‘oku ou loto pē ke ...

Eiki Sea: Tongatapu 2.

Poupou ke me'a pē Sea mo e Palēmia 'ave Tali To Folofola

Semisi Sika: Fakakakato e fo'i, 'a e fo'i laumālie ko eni e ngaahi monomono ko ē kimui ni maí. Ko 'etau tali Tō Folofola ko eni ko e hangē ko e feme'a'akí ko e Tō Folofola makehe 'a e Tō Folofola ko eni e ta'u ní. Pea ko 'eku ongo'i ko ē 'i he feme'a'akí ko 'etau tali ko ē Tō Folofola ko e fo'i *process*. 'A ia ko e *introduction* eni 'oku 'oatu ko eni 'i he tohi ko eni 'oku 'amanaki ke 'oatú. Ko e kakano ko ē 'o e fo'i tali Tō Folofolá ko eni 'oku toe 'asi pē he tohí te mau toki lipootí atu 'i he hili 'a e tāpuni 'a e Falé. 'A ia ko e kakano ia 'o e talí 'e pau ke fisi kitu'a e *performance* 'a e ngaahi me'a 'oku, ngaahi kaveinga 'oku 'asi he Tō Folofolá. Pea ko e fo'i *conclusion* leva ko ē 'o e, 'o 'etau fo'i Tō Folofola 'a e lipooti ke 'oatu 'i he hili 'a e ngaahi ngāue kuo fai 'o fakatatau mo e ngaahi kaveinga na'e 'asi 'i he tō folofola. Pea ko ia 'oku ou poupou atu ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Minisitā ko e Feitu'una pē Sea pea mo e 'Eiki Palēmia ke mo talateu atu 'a e tali e Tō Folofolá. Ko e kakano e tō folofola te tau ngāue fakataha kotoa ki ai pea te tau toki 'oatu leva hono *conclusion* 'i he hili 'a e tāpuni 'a e Fale Alea mo e lipooti 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Tama. Mālō.

Saia Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Vava'u 14.

Poupou me'a pē Sea Fale Alea & Palēmia 'ave Tali Folofola mo fefolofolai mo e Tu'i ki he palani ngāue Fale Alea

Saia Piukala: Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ki'i lave nounou atu pē Sea. 'Oku ou poupou ki he 'Eiki Minisitā Lao. Fakafofonga'i he Feitu'una e Fale Alea ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Saia Piukala: ...fakafofonga'i mai 'e he 'Eiki Palēmia 'a e Pule'anga, pea 'oku mahu'inga ia Sea, he 'oku ou tui te mo fakataufolofola ke 'i ai ha faingamālie ke fai ha fefolofolai pea mo 'Ene 'Afio, fakahoko atu mo 'etau ngaahi palani ko eni mo e me'a, 'oku ou tui ko e fo'i me'a mahu'inga ia Sea 'a e Tali Folofola tānaki ki he tāpuni ko ē 'a e Fale ko e hā 'a e me'a 'oku tau fai ki he Tō Folofola.

'Oku ou poupou au Sea ki he Feitu'una pē pea mo e 'Eiki Palēmia, 'i ai homo taimi lahi ke fai ai ha fefolofolai mo 'Ene 'Afio, Fakataufolofola ki ai pea mo e palani ngāue 'oku fokotu'utu'u 'ehe Fale Alea, mālō Sea.

'Ikai fakapotopoto ke hū kotoa kau Mēmipa ki loto he 'ikai ke tali ia

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'eku fie tokoni atu pē ki he feme'a'aki, 'oku te'eki ai mahino ia pē te ma hū ki loto fale pē 'ikai. Ko e hili pē 'etau feme'a'aki ko eni 'i he efiāfi ni, 'e fetu'utaki leva e

Kalake ki he ‘Ofisi Palasi ‘o kole ha faingamālie ke ma a’u atu ‘o hangē pē ko e ngaahi tali ko ē ‘i he kuohili, ‘e malava pē ke talitali maua ‘e he sekelitali ‘i ha fale kehe.

‘I he’ene pehē ‘oku ou tui ‘o kapau ‘e me’a e Hou’eiki Mēmipa ‘o tokolahi atu ki loto’ā, ‘oku ta’efakapotopoto ia ke tau hū kātoa ki loto pea ‘e ‘ikai ke tali ia. Ke mahino mei he kamata ‘oka ‘i ai ha fakaafe ke fai ha fakataufolofola mo ‘Ene ‘Afio, ko e ongo 2 pē ‘oku fili ke fakafofonga’i ‘e he Fale.

‘I he’ene pehē ka ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau fie kau atu koe’uhi ‘oku ‘i ai e ongo makehe ‘i he tali Folofola ko ē ‘o e ta’u ni, mahalo te mou ngata pē ‘i he vangavanga. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e palasi fo’ou ‘oku ‘i ai ha’ane vangavanga pē ‘ikai, pē ko e fale kā pē ko e ve’e matapā mu’a pē ‘o loto’ā, ka ko e ongo kehe ‘oku fiema’u ke hā ki tu’a ‘oku ma’u ‘e he Fale Alea ‘i he’etau fononga atu ‘oku ki’i makehe. Ko e tokoni atu pē ia ‘e malava pē ia ke ‘oua ‘e maumau e ngaahi tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘o kapau ‘oku pehē tui mai ho’omou *mask* pea manatu’i ke fanofano homou nima, ka ‘oku kei ‘i ai e fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ke tau fakapangai.

‘I he’ene pehē ‘oku mou ngata pē ‘i tu’a ‘i he Pangai ‘o ‘Ene ‘Afio. Ko e me’a ia ki he fakataufolofola, ‘ikai ke tau pule ki ai, ka ko e toko 2 pē ‘oku fili ‘oku faingamālie ki ai. Tokoni atu pē ki he feme’a’aki, me’a mai Tongatapu 9.

Fokotu’u e Sea Kōmiti ke kau he ‘ave Tali Folofola

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua, tapu mo e kaungā Fakafofonga.

‘E Sea kuo lava ‘etau Tali Folofola pea ko eni kuo ke me’a mai, pea ‘oku ‘i ai e fokotu’u ko Feitu’una pea mo e ‘Eiki Palēmia, ka koe’uhí ko ‘etau fefaka’apa’apa’aki mo ‘etau fetokai’aki, fetokoni, fepoupouaki mo e fefaka’pa’apa’aki, ko u fokotu’u atu e Sea ‘o e Komiti ke kau mo ia ‘i he me’a pea kapau ‘oku, ‘e Folofola mai ‘a Tupou ‘i he *zoom*, pea mou ‘i ai toko 3 pē.

‘Ikai tui Tongatapu 9 ki he fakapangai mo e hū louifi

Ko hono ua, ko e fokotu’u ē ke fakapangai, faka’ofa’ofa, ka mou mea’i Hou’eiki ka tau fai pehē ko e *precedent* eni, ki he kaha’u.

Ko hono tolu, ko e hū louifi, ‘oku ‘osi hā’ele mai ‘a Sīsū ‘o pekia ‘i he kolosi, pea fai ai ‘a hotau fakamolemole. Ko e hū louifi ko e me’a ia ‘o ono’aho, kuo pekia ‘a Sīsū ‘i he kolosi fai ai hotau fakamolemole. Mālō Sea.

Fakafoki e fokotu’u ki he fakapangai

Lord Tu’iha’angana: Sea tapu mo e Feitu’una. ‘Oku ou tu’u au he ko e ‘uhinga na’a ke me’a mai na’e fai ‘a e fokotu’u, pea ko e Fale Alea ia, kuo pau ke fai e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki, pea ‘oku ou tali lelei ‘e au ‘a e ngaahi feme’a’aki kuo fakahoko, ‘a e, mo e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘omai mo e taimi ‘oku fakafoki atu ‘e au ‘a e fokotu’u, pea hangē pē ko e lau, mou me’a pē mo e ‘Eiki ka mau nofo mo e ‘Eiki, mālō.

‘Eiki Sea: Nōpele Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una Sea, ko e ki’i talanoa manatu melie pē ‘eni ia, ‘eku fuofua lele ‘o ‘ave ‘a e Tali Folofola ‘i he ta’u ‘e taha, pea na’a ku heka ai pea mo e taha ‘o e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘i he ta’u lahi. Pea ko ‘ema heka ko ē ‘i he veeni, heka au ‘i mu’a ‘i he sea ‘i mu’a, pea ko e fakalea mai ia ‘a e tangata’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai ko eni na’e ta’utu ia ‘i mui ‘i he sea mui. Tu’i’āfitu...

<005>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu’i’āfitu: ...Ko e fatongia ‘oku tau fai ‘oku fou ‘i he *protocol*. ‘Oku ‘ikai ke ke ta’utu koe ‘i mu’a ‘oku ‘ikai ko ha fakafe’ao koe ko ‘eta ō eni ‘o ‘ave ‘a e Tali ‘a e Folofola ‘a e Fale Alea, pea u lele mai leva kimui pehē mai he Fakafofonga ‘alu ki hema he ko koe teke fakahoko ‘a hota fononga, ko fē ‘ema foki mai Sea pea u pehē atu ko e hā e ‘uhinga ho’o akonaki na’e fai mai ko hono ‘uhinga ka kalofi he faka’uli ha hoko ha *accident* pea u mate au mo e faka’uli ko koe te ke ‘alo’alo ‘o ‘ave ‘o a’u ‘a e fatongia. Pea ko e akonaki eni ‘a e Komisiona ‘o e Pilīsona ‘o e ‘aho ni. Sea ko e fatongia ko eni ko e *protocol* eni ia pea ko hono tu’utu’uni eni ko e mēmipa pē ‘e ua mei ho Fale tau fai ki ai.

‘I ai e me’a ‘oku ou ki’i ongo’i ‘e au he ‘aufuatō he tali he Feitu’una mo e ‘Eiki Palēmia ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku manumi ‘i loto, he ko e lava e Tali e Folofola ‘e ō mai ‘o fakahoko ki he Falé, ‘e fehu’i leva ‘e he Sea faingamālie ko eni te u tuku ki he kau Tali Folofola, ka ko e Sea ia na’e ‘alu ‘o Tali ‘a e Folofola mo e Palēmia. Ko ‘eku ki’i tokanga pē ki he tu’utu’uni Sea na’a faifai na’a ‘i ai ha me’a fo’ou ‘e hoko he Fale ni te ke me’a ‘i lalo kae me’a e Tokoni Sea ka ke tali e Tō Folofola he ko e Feitu’una na’a ke ‘alu ‘o fai ‘a e Tali Folofola mo e ‘Eiki Palēmia. ‘Ikai ko e fanga ki’i me’a pehē pē ke fakatokanga’i, ka ‘oku ou fiefia au kapau te mo me’a atu ka ko e fatongia ko eni ‘oku mo’oni pē ‘a e tokotaha ngāue fuoloa ko eni ‘oua toe le’ei e tu’utu’uni he ko e *protocol* eni pea kapau ‘e ngata pē ‘i ‘Ofisi Palasi ko e mahu’inga pē ia e tu’utu’uni ke fai e fatongia Sea. ‘Oku mau talamonū atu pea ‘oku ou fokotu’u atu ko hai te ke fehu’i ke tali atu ‘a e Tali Folofola hono fakahoko ki Palasi ko e Sea koe ‘o e Fale Alea mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou fakafoki atu ‘eku ki’i fokotu’u fakakaukau mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku ou tui mahalo ‘oku mahino ‘a e loto ‘a e Falé ke tau ngāue’aki pē ‘a e founga angamaheni. Mālō Hou’eiki ko e ngata ia ‘etau ‘asenita ki he ‘aho ni ko u toloi fanongonongo e Fale mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ha kelesi ko e lava ia ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale pea toloi fanongonongo ai pē e Fale)

<007>

